

Din ve İnsan Dergisi

Journal of Religion and Human - مجلة الدين والإنسان

ISSN: 2980-1117

Cilt: 4
Volume / المجلد: ٤

Sayı: 7
Issue / العدد: ٧

Haziran 2024
June / حزيران 2024

Prof. Dr. Ömer Menekşe
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
omermenekse@duzce.edu.tr

 ORCID: 0000-0003-1190-9394

Bir Fetva Emni: Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi (Ö.1297/1879) ve Hulâsatü'l-Ecvibe Adlı Eseri

Head of Fatwa: Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi (D.1297/1879) and His Book Titled a Khulâsa al-Ajwiba

Atıf: Menekşe, Ö. (2024). Bir Fetva Emni: Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi (Ö.1297/1879) Ve Hulâsatü'l-Ecvibe Adlı Eseri. *Din ve İnsan Dergisi*, 4 (7), 1-31.

 DOI: 10.69515/dinveinsan.1444363

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Yükleme Tarihi / Received Date: 28.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted Date: 05.05.2024
Yayımlanma Tarihi / Published Date: Haziran 2024
İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 1-31

İntihal

Plagiarism / انتحال

Bu makale intihal programında taranmıştır.
This article was checked in the plagiarism program.
تم مسح هذه المقالة في برنامج الانتحال

intihal.net

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; International standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

Bir Fetva Emini: Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi (Ö.1297/1879) ve Hulâsatü'l-Ecvibe Adlı Eseri

A Fatwa Authority: Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi (d.1297/1879) and His Book Titled "Khulâsa al-Ajwiba"

Özet

Osmanlı dönemi fetva literatürü; hukuk tarihi başta olmak üzere Osmanlı tarihi ile ilgili çalışmaların hemen hepsinde birincil kaynak olarak önemli bir yere sahiptir. Genelde mecmualar tarzında derlenen fetvalar, eğitim-öğretim amacıyla medreselerde okutulan hukuk doktrini eserlerinin yanı sıra soru-cevap şeklinde düzenlenmiş olması, net ve özlü cevap vermesi, sık karşılaşılan aktüel konulara yoğunlaşması ve daha ziyade Hanefi mezhebinde hâkim olan görüşü yansıtması sebebiyle yargılama sürecinde kadıların bilgi ve yürürlük kaynağını oluşturmuş, hukukun birçok alanında istifade edilebilecek temel bir başvuru kaynağı olmuştur. Mahkemelerde kullanılan çok sayıdaki fetva mecmuasından biri de Çeşmîzâde Mehmed Hâlis (ö. 1297/1879) Efendi'nin Hulâsatü'l-ecvibe adlı eseridir. Çeşmîzâde Mehmed Efendi, Osmanlı Devleti'nde hem idarî mekanizmanın hem de toplumun fetva taleplerini karşılamaya yönelik ihdas edilen, zamanla fetva bürokrasisinin odak noktası hâline gelen Meşihat Makamı'na bağlı Fetva Eminliğinde uzun süre görev yapmıştır. Çalışmada öncelikle, Çeşmîzâde Mehmed Efendi'nin hal tercümesine yer verilmiş, kısaca hayatı, ilmî şahsiyeti ve ortaya koyduğu eserleri ele alınmıştır. O'nun en önemli eseri; Osmanlı muhitinde fetva kitapları arasında "Kütüb-i sitte-i mu'tebere-i mütedâvile" (çok kullanılan muteber altı kitap) diye anılan 6 meşhur fetva kitabı olan Fetâvâ-yı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, Behcetü'l-fetâvâ, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, Netîcetü'l-fetâvâ ve İbn Nüceym'in el-Fetâvâ'sının tekrarları çıkarılmak suretiyle özetlenmiş ve sütunlar halinde neşredilmiş "Hulâsatü'l-ecvibe" adını verdiği fetva mecmuasıdır. İşte bu çalışmada Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi'nin hayatı ve ona şöhret kazandıran Hulâsatü'l-ecvibe adlı eserinin içerik ve muhteva olarak tanıtımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çeşmîzâde, Fetva, Osmanlı Hukuku, Fetva Emni, Hulâsatü'l-ecvibe

Abstract

Ottoman period fatwa literature has an important place as the primary source in almost all studies on Ottoman history, especially the history of law. In addition to the works on legal doctrine taught in madrasas for the purpose of education and training, the fatwas, which were generally compiled in the form of mecmuas, constituted the source of information and enforcement for the judges in the judicial process due to the fact that they were organized in the form of questions and answers, gave clear and concise answers, focused on current issues frequently encountered, and reflected the prevailing view in the Hanafi sect, and became a fundamental source of reference that could be used in many areas of law. One of the many fatwa mecmuas used in the courts is Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi's (d. 1297/1879) work called Khulâsa al-Ajwiba. Çeşmîzâde Mehmed Efendi served for an extended period in the Fatwa Authority under the Office of the Mashihat, established to address the fatwa needs of both the administrative apparatus and the society in the Ottoman Empire, and over time became the center of the fatwa bureaucracy. In this study, first of all, Çeşmîzâde Mehmed Efendi's biography is given and his life, scholarly personality and his works are briefly discussed. His most important work is a fatwa majmua called 'Khulâsa al-ajwiba', which is a summary of six famous fatwa books, namely Fatawa Ali Efendi, Fatawa al-Faydiyah, Bahjat al-Fatawa, al-Fatawa Abd al-Rahim, Netîjat al-Fatawa, and Ibn Nujaym's al-Fatawa, referred to as 'Kütüb-i sitte-i mu'tebere-i mütedavile' (six widely used and respected books) in the Ottoman environment. It is published in columns. In this study, the life of Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi and his work called Khulâsa al-Ajwiba, which brought him fame, were introduced in terms of content and context.

Key words: Çeşmîzâde, Fatwa, Ottoman Law, Fatwa Authority, Khulâsa al-Ajwiba

Giriş

Genelde tarih ve özelde hukuk tarihi ile ilgili araştırmalarda gayet zengin bir malzeme sunan fetvalar,¹ hukuki bir konuda dinin asıl kaynaklarında mevcut olan hükmü açıklama ve

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Danişmend, 1956, s. 1-39; Ecer, 1978, s. 251-265; İpşirli, 1993, s.101-118.

hakkında hüküm bulunmayan konularda ise belirli metotlara göre dinî hüküm elde etme faaliyetidir (Atar, 1995, s. 487) .

İlk dönemlerden günümüze değin İslâm toplumunda bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan fetva faaliyeti;² İslâm hukukunun tedvinine, İslâm kültür ve medeniyetinin terakkisine paralel olarak kurumsallaşmış, özellikle hicrî ilk iki asrı müteakip yazılan fetva ve fıkıh eserleri müftülerin ifta (fetva verme) kaynağını teşkil etmiş, öncelikle Selçuklular ve Osmanlılarda hukuk sistemi içerisinde etkinliğini açıkça göstermiştir. Nitekim Osmanlılar döneminde fetva; taharet, namaz, oruç, zekat ve hac gibi ibadetle ilgili konuların yanı sıra hayatın ictimâî, idarî, siyasî ve iktisadî yönlerini de ele alan geniş bir alanı kaplamıştır. (Aslan, 2018, s. 232) Ayrıca fıkıh kitaplarında yer alan hukukî meselelerin sistematik bir tarzda ve ilmî olarak incelenmesi, yeni ortaya çıkan hukukî ve şer'î bir meselenin hükmünün bu kitaplardan çıkarılmasında güçlükler yaşanması gibi nedenlerle daha önceki şeyhülislâm veya müftülerin verdikleri cevaplar bizzat kendileri veya başkaları tarafından fetva kitapları şeklinde bir araya getirilmiştir. Böylelikle oluşan bu fetva derlemeleri; soru-cevap/ isticvap tarzında düzenlenmiş olması, halkın ihtiyaçlarına net ve özlü bir şekilde cevap vermesi, sık karşılaşılan aktüel meselelere ağırlık vermesi ve ilgili meselelerde tercih edilen resmi görüşü yansıtması, ayrıca verilen hükmün Dîvân-ı Hümayun gibi bir üst yargı mercii tarafından bozulmaması gibi sebeplerle Osmanlı mahkemelerinde kadıların en çok başvurduğu bilgi ve yürürlük kaynaklarından biri olmuştur (M. A. Aydın, 2017, s. 98,105; Ekinci, 2016, s. 132; İnanır, 2017, s. 134; M. Koç, 2017, s. 122) .

Mahkemelerde kendisine müracaat edilen çok sayıda fetva mecmuası bulunmaktadır.³ Bunların içinde; Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574)(Akgündüz, 1994b, s. 365-371) "*Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*", (Akgündüz, 1995, s. 441-443) Şeyhülislâm Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi'nin (ö. 1053/1644)(Kaya, 2013, s. 245-246) "*Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*", (Yayla, 1995, s. 449-450) Şeyhülislâm Bâlîzâde Mustafa Efendi'nin (ö. 1073/1662) (İpşirli & Kaya, 2006, s. 294-295) "*Fetâvâ*", (Karaaslan & Bakırcı, 2023) Hayreddin b. Ahmed er-Remlî'nin (ö. 1081/1671) (Pekcan, 2007, s. 563-564) "*el-Fetâva'l-hayriyye*" (Kallek, 1995, s. 443-444),⁴ Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin (ö. 1088/1678)(İpşirli, 2005, s. 114-115) "*Fetâvâ-yı Minkârîzâde*" (Yayla, 1995a, s. 444-445) , Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1098/1687) (Özcan, 2003, s. 461-462) "*Fetâvâ-yı Ankaravî*", (A. Akgündüz, 1995a, s. 438-439) Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin

² Günümüzde iktisadi hayattan tıbbî, ibadetlerden aile hayatına değin güncel dinî meselelere ilişkin çok sayıda müstakil çalışma yapılmıştır. Bu konuda örnek olarak bk. (Görgülü, 2021; *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı -X: Menkul Kıymetler Borsası ve İslamî Açıldan Değerlendirilmesi: 14-15 Mart 2019, İstanbul*, 2020; Komisyon, 2020)

³ Bu fetva mecmualarının geniş bir listesi için bk. Arslan, 2008, s. 131-153; Kâtip Çelebi, 1971, s. 2/1218-1231; Özen, 2005, s. 249-378; Bağdatlı İsmail Paşa, 1972, s. 2/155-158; Erol, 2018, s. 49-70; Şahin, 2000, s. 46-162.

⁴ Eserin 3 cilt halinde tahkikli neşri için bk. *Fetava Hayreddin er-Remli el-Hanefi = el-Fetâva'l-hayriyye li-nefi'l-beriyye ala mezhebi'l-İmâmî-A'zam Ebî Hanifete'n-Nu'mân*. thk. Said Menduh. Kahire: Envârü'l-Ezher, 1444 / 2023. Ayrıca eserin latin harfleriyle neşri için bk. (S. N. Akgündüz, 2017).

(ö. 1103/1692) (İpşirli, 1993, s. 234-235) “*Fetâvâ-yı Ali Efendi*”,⁵ Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi’nin (ö. 1115/1703) (Tayşi, 1995, s. 527-528) “*Fetâvâ-yı Feyziyye*”,⁶ Şeyhülislâm Menteşzâde Abdürrahim Efendi’nin (ö. 1128/1716) (İpşirli, 1988, s. 289-290) “*Fetâvâ-yı Abdürrahîm*”, (Kallek, 1995a, s. 437)⁷Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi’nin (ö. 1156/1743) (İpşirli, 1988a, s. 100-101) “*Behcetü’l-fetâvâ*”,⁸ Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi’nin (ö. 1215/1800) (İpşirli, 1994a, s. 37) “*Netîcetü’l-fetâvâ*”, (Köse, 2007, s. 26-27) gibi fetva kitapları muteber kaynaklar olarak kabul edilmiştir.

Yine aynı şekilde Fetvahânedede “Mecmûa-i Cedîde” isimli mecmuaya kaydedilen şeyhülislâmlara ait fetvalar da ayrı bir öneme sahiptir. Söz konusu fetvalar önce *Mecmûa-i Cedîde* adıyla ve nakilleriyle birlikte neşredilmiş (İstanbul 1299), ancak mevcudu kalmayınca fetvahane müsevvidlerinden Yakovalı Hacı Ali el-Murtaza (ö. ?), Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi’nin (ö. 1920) izniyle, yeni fetvaları da ekleyerek eseri *Îlâveli Mecmûa-i Cedîde* ⁹ adıyla yeniden neşretmiştir (İstanbul 1326-1329) (Atar, 1995, s. 496) .

Hanefî fakihlerine ait; Kâdîhan’ın (ö. 592/1196) *el-Fetâva’l-Ĥâniye veya el-Ĥâniyye* diye de anılan *Fetâvâ Kâdîhân*, (Özel, 2001, s. 121-123), Bezzâzî’nin (ö. 827/1424) *el-Fetâva’l-Bezzâziyye*, (Özel, 1992b, s. 113-114), Hanefî mezhebinin görüşlerini toplayan ve Hindistan dışında daha çok *el-Fetâva’l-Hindiyye* adıyla tanınan Arapça bir eser olan *el-Âlemgîriyye*, (Özel, 1989, s. 365-366), *Hindistanlı Hanefî fakihlerinden Âlim b. Alâ’nın* (ö. 786/1384) *el-Fetâva’t-Tatarĥâniyye*, (Koca, 1995, s. 446-447), *Ebü’l-Feth Abdürreşîd b. Ebû Hanîfe el-Velvâlicî’nin* (ö. 540/1146’dan sonra) *el-Fetâva’l-Velvâliciyye* (Koca, 1995a, s. 448-449) vb. eserler sistematik fıkıh kitapları tarzında yazıldığı halde Osmanlı muhitinde fetva kitapları olarak şöhret bulmuştur.

İslam dünyasında çeşitli dönemlerde yaşamış âlimlerin verdiği fetvaların birer kitap halinde toplanması, yerleşik bir gelenektir. (İpşirli, 1993b, s. 108) Bu gelenek doğrultusunda, fetva mecmualarının hususiyetleri ve Osmanlı dönemindeki örnekleri hem hukuk hem de tarih ile ilgili

⁵ Birkaç defa baskısı yapılmıştır. (Kallek, 1995b, s. 438). Eserle ilgili yapılan bir çalışma için bk. Bünyamin Türk, *Fetâvâ-yı Ali Efendi (31A/60B) giriş-inceleme-nüsha karşılaştırması-dizin-tıpkıbasım / Fetava-yı Ali Efendi (Pages no: 031A-060B)*, Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2020. Latin harfleriyle neşri için bk. Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvaları Fetava-yı Ali Efendi*, 2 Cilt, der. H. Necati Demirtaş, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014; İbrahim Ural, *Şeyhülislam Fetvaları, Ali Efendi*, İstanbul: Fey Vakfı Yay., 1995.

⁶ *Fetâvâ-yı Feyziyye maa’n-nukûl* adıyla neşredilen eserin biri müstakil (İstanbul 1266), diğeri *Fetâvâ-yı Ali Efendi*’nin kenarında (nşr. Mehmed Mehdi, 2 Cilt. İstanbul 1324-1325) olmak üzere iki baskısı yapılmıştır. Bk. Ögüt, 1995, s. 443. Eserin latin harfleriyle neşri için ayrıca bk. Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya vd., İstanbul: Klasik Yay. 2009. Eser ile ilgili yapılan bir değerlendirme için bk. Rahime Altaş, *Şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin Fetava-yı Feyziyye isimli eserinin değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst., İslam Hukuku Bilim Dalı, 2004.

⁷ Fetva mecmuası, iki cilt halinde taş baskı olarak *Fezû’l-kerîm fî nuĥûli Fetâvâ ‘Abdirrahîm* adıyla 1243’te İstanbul’da yayımlanmıştır.

⁸ Eser tek cilt halinde *Behcetü’l-fetâvâ maa’n-nukûl* adıyla iki defa basılmıştır (İstanbul 1266, 1289). Bk. Özel, 1992, s. 346. Eserle ilgili bir çalışma için bk. Hayri Ergin, *18.yy. Fetvalarına Göre Osmanlı’da Günlük Hayat (Behcetül-Fetava) Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniv. Din Sosyolojisi Bilim Dalı, 2006. Eserin latin harfleriyle neşri için bk. Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü’l-fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd., İstanbul: Klasik Yay. 2011.

⁹ Eserle ilgili bir çalışma için bk. Sümeyye Şimşek, *Îlâveli Mecmua-ı Cedide ve Dönemin Yeni Meselelerinin Fikhî Açından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniv. İslam Hukuku Bilim Dalı, 2016.

birçok araştırmada ele alınmıştır. Ancak mevcut araştırmalar mecmuaların özel olarak (Kallek, 1995b) veya daha genel kapsamda (şahin, 2000) şekil ve usul kurallarının değerlendirilmesi, hukukî bir konunun belirli bir fetva mecmuası esas alınarak incelenmesi (Yakut, 1996) ve Osmanlı dönemi fetva literatürünün ortaya konulması¹⁰ şeklinde olmuştur.

İşte bu incelemenin amacı da Osmanlı dönemi mahkemelerinde başvurulan çok sayıdaki fetva mecmuasından biri olan eşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi'nin (. 1297/1879) *Hulâsatü'l-ecvibe* adlı eserini tanıtmak, içeriği hakkında bilgi vermek, özellikle eserin Osmanlı dönemi fetva literatüründeki yerini ortaya koymak, böylelikle de hukuk tarihi çalışmalarına katkı sağlamaktır.

Zira eşmîzâde'nin bu eserinin kendi dönemi için önemli bir kitap olup yargı ve fetvâ meselelerinde dönemin kadı ve müftülerinin başvurduğu bir kitap olması, ibadet, muamelât ve yargılama hukuku ile ilgili önemli konulara yer vermesi, özellikle kazâ ve fetvâ ile ilgili meseleleri ele alması nedeniyle uzun süre mft ve kadıların müracaat ettikleri bir başucu kaynağı olması da (zen, 2005, s. 276-277) araştırmanın önemini ortaya koymaktadır.

Ayrıca İşlam hukukuna özellikle Osmanlı dönemi fetva literatürüne büyük katkısı olan Osmanlı döneminin meşihat makamı içerisinde fetva işlemlerini yürütmekle görevli bir birim olan fetvahânedede fetva emini olarak görev yapan eşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi ile ilgili bugüne kadar herhangi bir akademik çalışma yapılmaması, Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi'nde (DİA) dahi kendisini anlatan bir maddenin olmaması da bu araştırmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

İşte bu çalışmada eşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi hakkındaki biyografilerden, bazı eserlerinde hayatına dair zikri geçen bazı ipuçlarından ve arşiv belgelerinden faydalanmak suretiyle derli toplu bir portresinin ortaya konması ve araştırmacıların hizmetine sunulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda bu makalede bu önemli şahsiyetin hayatı, ilmî yönü ve onun tanınmasını sağlayan "Hulâsatü'l-ecvibe" adlı fetva mecmuası ele alınacaktır.

1. eşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi (İştanbulî)'nin Hayatı

1.1. Adı ve Nesebi

Fıkıh ilmi âlimlerindedir. Kuvvetle muhtemel doğduğu veya uzun bir süre yaşadığı yer olduğu için İştanbulî nisbesi ile de bilinmektedir. Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı devleti sınırları içerisinde 17. Yüzyılın başlarından 19. Yüzyılın

¹⁰ Osmanlı dönemi fetva mecmuaları konusunda ayrıntılı bilgi için bk. şükrü zen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, [Türk Hukuk Tarihi Sayısı], 3/5 (2005), 249-378; Seda rsten, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetva Mecmuaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 4 (2007), 29-40.

ortalarına kadar önemli devlet adamları yetiştirmiş “Çeşmîzâde”¹¹ unvanı ile anılan bir ailedendir. Söz konusu aileye mensup şahsiyetler arasında Osmanlı döneminin meşhur vak’anüvis ve şairlerinden olan ve *Çeşmîzâde Târihi* adlı eseri ile tanınan Çeşmîzâde Mustafa Reşid (ö. 1184/1770)¹² ile Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi’nin büyük dedesi IV. Murad devri kazaskerlerinden ve aynı zamanda edip ve şair Aydın iline bağlı Çeşme kazasının¹³ Gegri köyünden Çeşmî Mehmed Efendi (ö. 1044/1634)(Mehmed Süreyya, 1996, s. 2/401-402; Uşşâkîzâde, 2017, ss. 211-212) yer almaktadır.

Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi’nin babası ise Süleymaniye müderrislerinden (Çeşmîzâde) Es’ad Mehmed Efendi olup 7 Zilhicce 1226’da (23 Aralık 1811) vefat etmiştir (Mehmed Süreyya, 1996, s. 2/402, 3/990-991; Müstakimzâde, 1210, s. 169b) .

Kaynaklarda Mehmed Hâlis Efendi’nin iki oğlu olduğu görülmektedir. Bunlardan biri 1248/1833 İstanbul doğumlu, Van, Konya, Edirne ve Sivas defterdarlıkları vazifelerinde bulunan ve babası ile aynı adı taşıyan Mehmed Esad Efendi’dir.¹⁴ Diğer de Meclis-i Tedkîkât-ı Şer’iyye’de¹⁵ 4. kâtib olarak vazife yapan Devriye müderrisliği rütbesini haiz Mehmed Tal’at Efendi’dir (*Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1295, s. 169) .

Ayrıca müderris ve devrin önemli âlimlerinden olan Rize’li Tefvik Mehmet Efendi de (ö. 1292/1875) Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi’nin damadıdır. (Mehmed Süreyya, 1996, s. 5/1631; Saraç, 2019, s. 313)

Kaynaklarda onun Mehmed Midhat isminde bir de torunu olduğu görülmektedir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Midhat Efendi, Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm (Özcan, 2006) baş kâtib muavinliği görevinde bulunmuş, (*Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (COA, MF.MKT)*, 1322, 830/69) müderrislik ile birlikte Giresun nâibliği yapmıştır. (*Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1327/1911, sy. 66, s.880)¹⁶ Ayrıca onun Osmanlı ilmiye teşkilatındaki kadı, müderris ve müftü gibi memurların tayinlerinin şeyhülislam tarafından kayıt altına alındığı telhis defterindeki (B. Aydın & Yurdakul, 2015, s. 101; Fodor, 2011, s. 402-404) 29 Rebiülevvel 1325 (12 Mayıs 1907) tarihli bir kayıta, ibtidâ-i altmışlı¹⁷ müderrisliğine terfi ettiği görülmektedir.¹⁸

¹¹ Aile hakkında geniş bilgi için bk. Özeren, 1970.

¹² Hayatı ve eserleri hakkında bk. Bursalı Mehmed Tahir, 1333, s. 3/45; Kütükoğlu, 1993, s. 289-290.

¹³ Çeşme kazası, Osmanlılar döneminde Aydın vilayetine bağlı İzmir sancağı içerisinde yer almaktadır. (*Salnâme-i Vilayet-i Aydın [İzmir Vilayet Salnâmesi]*, 1296, s. 95. Ayrıca bk. M. S. Kütükoğlu, 2001, s. 519.)

¹⁴ “Mehmed Es’ad Efendi. Meclis-i Tedkîkât-ı Şer’iyye azasından ve İstanbul pâyelülerinden Çeşmîzâde müteveffâ Mehmed Halis Efendi’nin mahdumudur.” (Bk. *Dâhiliye Sicill-i Ahvâl İdâresi Defteri (DH.SAİDd)*, 1248, 2/236).

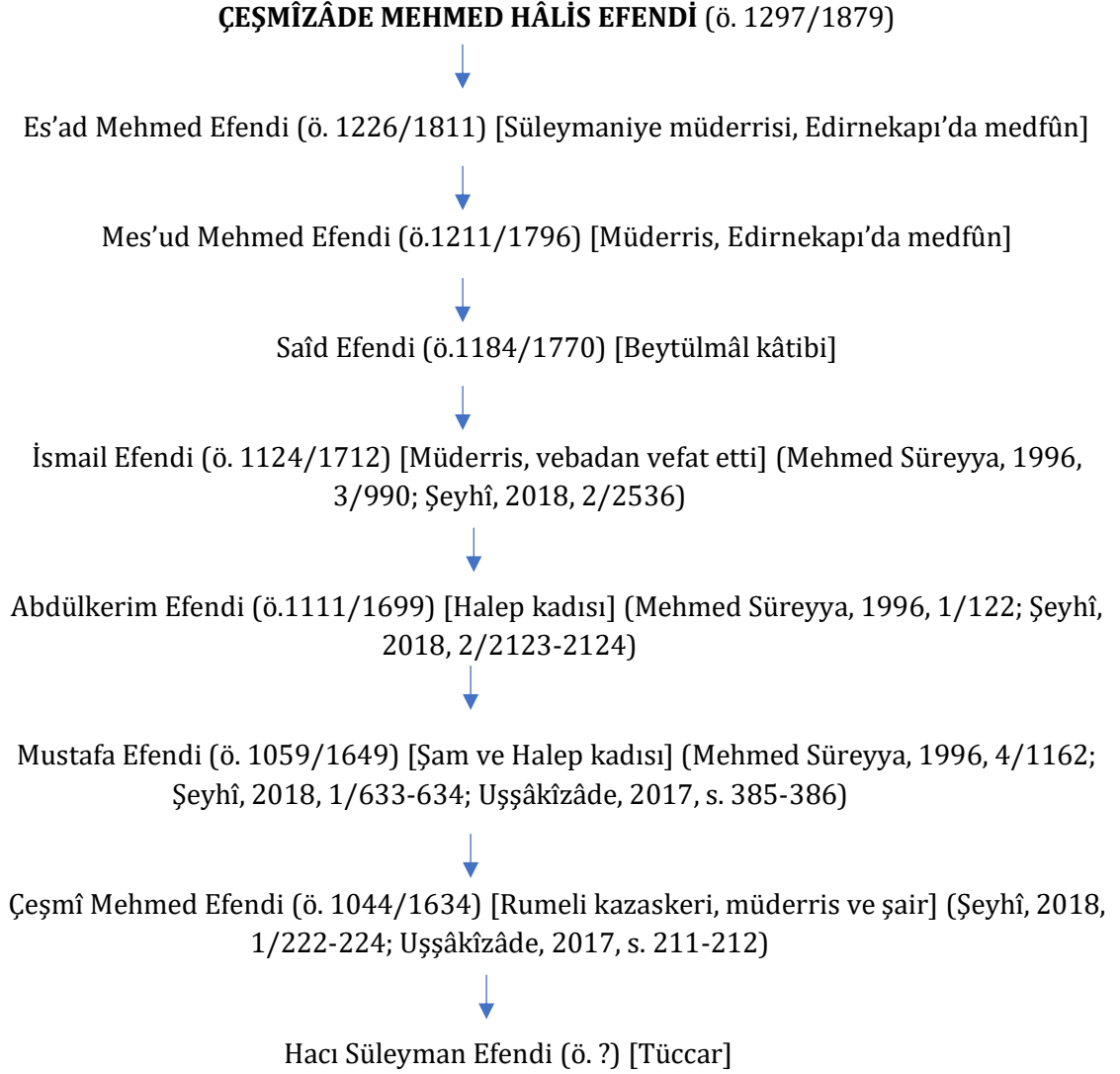
¹⁵ Osmanlı adliye teşkilâtında şer’iyye mahkemelerinden gelen dosyaları bir üst mahkeme (istinaf veya temyiz mahkemesi) olarak inceleyen bir yüksek yargı organı (bk. M. Â. Aydın, 2003, s. 344).

¹⁶ Ayrıca Giresun Kazası Naibi Midhat Bey’in 24-01-1327 tarihli temdid-i memuriyeti istidasına (dilekçesi) dair bk. (*Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)*, 1327, s. 3493/261913)

¹⁷ Süleymaniye Medresesi’nin kurulmasından sonra ihdas edilen altmış akçe yevmiyeli müderrislik derecesi (İpşirli, 2003, s. 330; Pakalın, 1971, 2/14) .

¹⁸ “Ve bâ- sahn Müeyyездâde Der-Bursa Medresesi müderrisi Bayezid nâibi Çeşmîzâde Hâlis Efendi hafidi Mehmed Mithat Efendi dâilerine perende-i ibtida-i altmışlı.” (3 numaralı Telhis defteri, vr. 153, nr. 755’den akt. İ. Koç, 2022, s. 222)

Çeşmîzâde'nin nesebi şu şekildedir (Mehmed Süreyya, 1996, s. 2/402, 589, 3/990-991; Müstakimzâde, 1210, s. 169b; Özeren, 1970, s. 26) :

1.2. İlmî Şahsiyeti

Mehmed Süreyya, eserinde kendisinden bahsederken; “müderris ve arzuhâlî-i fetva olup 1268 'de (1852) Beyrut,¹⁹ 1273'de (1857) Erzurum ve 1279 'da (1862) Bosna mollası olarak²⁰

¹⁹ “...İbrahim Paşa der-Edirne medresesi müderrisi olub bu defa uhdesine mülhakatıyla Beyrut kazası tevcih kılınan Çeşmîzâde Esad Efendi zâde Mehmed Hâlis Efendi...” (Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyun Kalemî (A. DVN.), 22.06. 1268, 76/87)

²⁰ “...Devriye mevleviyetlerinden...Bosna kazası 1279 senesi Muharremi'l-harâm gurrelerinden zabt etmek ve Musul ve Bilâd-ı hamse olarak hakkında mahreç i'tibar olunmak üzere devriye mevalisinden sâbıkan Erzurum kadısı Çeşmîzâde faziletli Mehmed Halis Efendi dâilerine tevcih ve ihsan buyrulmak mercûdur.” (Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyun Kalemî (A. DVN.), 07.03. 1278, s. 169/75)

mahrece²¹ geçip Mekke payesine²² kadar yükselmiş, 1292'de (1875) Bursa Dîvân-ı temyîz reisi olarak sonra kendisine İstanbul pâyesi verilmiş ve 1297'de (1880) vefat eylemiştir." demektedir (Mehmed Süreyya, 1996, 2/589) .

Millet kütüphanesi Ali Emiri tasnifinde kayıtlı İbtidâ-i Hâric ruûsuyla tarike giren müderrislerin, mevleviyet kadılarının, kazaskerlerin ve şeyhülislâmların tayin ve azillerinin yıl yıl kayıtlı olduğu bir tarik defterinde²³ onun ilmi safahatı ele alınmaktadır. Söz konusu defterde Mehmed Süreyya'nın ifade ettiği mâlûmata ilaveten Gurre-i Şevval 1268 (19 Temmuz 1852) de Belgrad mollası olarak mahrece geçtiği, Gurre-i Muharrem 1280 (8 Haziran 1863)'de itibarî olarak 500 guruş Bigadiç arpalığı ile mahrec mâzulü olduğu, Gurre-i Şaban 1287 (25 Kasım 1870) de Bursa ilmi payeliği aldığı, 21 Muharrem 1288 (12 Nisan 1871)'de Taraklı ve Grebene²⁴ arpalıkları ile daha önce elde ettiği Haremeyn-i Muhteremeyn'den mâzul olduğu, son olarak da 7 Ramazan 1294 (21 Nisan 1877) 'de Taraklı arpalığı ile Daru'l-hilâfe (İstanbul) payesinden mâzul olup 21 Şevval 1297 'de (26 Eylül 1880) "Rahimehullah" kaydıyla vefat ettiği belirtilmektedir.²⁵

Salnâme kayıtlarında da 1266 (1850) ile 1268 (1852) yılları arasında İzmir mahreç mevleviyeti ile Konya Vilâyeti'ne bağlı Hamid âbad (Isparta) ve Teke (Antalya) sancaklarında naiplik, 1269 (1853) yılında Denizli'de kadılık vazifesini ifa ettiği, 1273-1283 (1857-1866) yılları arasında devriye müderrisi rütbesi ile²⁶ İstanbul'da hem Meclis-i İntihâb-ı Hükâmü'ş-şer'²⁷ (Şer'î Hâkimler Yüksek Kurulu)'de²⁸ azalığı hem de Bâb-ı Fetvâ'da arzuhalci olarak²⁹ memuriyette bulunduğu ve her iki görevi de birlikte yürüttüğü, 1293 (1876)'de Haremeyn-i Muhteremeyn Mevleviyyeti pâyesine³⁰ taltif olunduğu gözükmektedir (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, 1266, s. 37; 1267, s. 63; 1268, s.64; 1269, s. 65; 1273, s.54; 1274, s. 57; 1275, s.58; 1293, 77;1294, 174) .

²¹ "İlmiye mesleğinde belirli bir seviyeye erişmiş muhtelif şehirlerin kadınlarının ve bazı müderrislerin kıdem ve derecelerini gösteren bir tabir." (Bk. İpşirli, 2003a, s. 387-388).

²² "Paye, rütbe karşılığı kullanılan bir tabir olup eskiden sivilere verilen rütbelere karşılığı olarak da kullanılırken, son zamanlarda ilmiye rütbeleri hakkında kullanılır olmuştur. Paye denilince Mekke payesi, İstanbul payesi gibi ilmiye rütbeleri akla gelirdi" (Bk. Pakalın, 1971, s. 2/764)

²³ Tarik defterleri; ilmiye sınıfına mensup idarî görevliler ile mevleviyet kadıları, müderrisler ve selatin camilerinin vaizlerinin tayin ve terfi tarihlerinin sırayla kaydedildiği defterlerdir. (bk. B. Aydın, 2000, s. 118; Güldöşüren, 2018, s. 125-129)

²⁴ Rumelikazaskerliğinde Yanya vilayetine bağlı, bugün Yunanistan'ın Batı Makedonya Bölgesi'nde bulunan bir şehir. (Sezen, 2017, s. 307)

²⁵ Ru'ûs Defteri, Millet Kütüphanesi, A.E. Müteferrik, nr.57'den akt. (Güldöşüren, 2004, s. 269)

²⁶ "İlmiye mensuplarının rütbeleri icabınca tevcih olunan vazifelerden birinin adıdır. Devriye mevleviyyeti müderrislik mesleğini muhafaza edenlerden hareket-i hâric payesini ihraz edenlere tevcih olunurdu". (Pakalın, 1971, s. 1/444)

²⁷ Meclis, kadı naiplerinin seçimini yapar ve verilen kararların icrası şeyhülislamın denetiminde yürütülürdü. (Bk. Yurdakul, 2008, s. 190-196, 2019, s. 240-241).

²⁸ Kurulun adında geçen "intihab" kelimesi "seçim" anlamına gelmekte ise de kaynaklarda kurulun vazifesinin seçimden daha ziyade atama ve özlük işlemleri olduğu görülmüştür. Bu nedenle kelime anlamı olan "Şer'î Hakimler Seçim Kurulu" yerine günümüzdeki karşılığına uygun olacak şekilde "Şer'î Hakimler Yüksek Kurulu" olarak tercümesi daha tercih edilebilir görülmüştür.

²⁹ Örneğin 1293 (1875) deki meşihat dairesi görevlileri şunlardır: Ders vekili, Fetva emini, Meşihat mektupçusu ve üç muavini, İlâmât-ı şer'iyye mümeyyizi, Meşihat arzuhalcisi ve iki muavini, İlâmât-ı şer'iyye mümeyyiz muavini, maaş-ı ilmiye kâtibi, reîsü'l-müsevvidin. Meşait dairesinde bunlardan birçok müsevvid ve memur vardı. (Bk. Uzunçarşılı, 1988, s. 199)

³⁰ "Haremeyn (Mekke ve Medîne) Mevleviyeti, İstanbul Mevleviyeti'nden sonraki en yüksek derecedeki kadılık unvanıdır. (Bk. (Ertan, 1990, s. 109; Pakalın, 1971, 1/746-747; Unan, 2004, s. 467-468; Uzunçarşılı, 1988, s. 99).

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 حزيران / June / Haziran / العدد : 7 / Issue / المجلد : 4 / Volume / Cilt

Mehmed Hâlis Efendi Osmanlı bürokrasisinde önemli görevlerden biri olan arzuhalcilik görevini ifa etmiştir. Nitekim kendisi de eserinde 1271/1854 yılında Fetvâhane’de arzuhalcilik memuriyetine girdiğini belirtmiştir (Çeşmîzâde, 1325, s. 3) .

Osmanlı Devleti’nde meşihat makamı içerisinde yer alan, tarihte “dâru’l-istifta”, “bâb-ı fetva”, “bâb-ı vâlâ-yı fetva” ,“fetvahâne-i âlî”, ve “fetva emaneti”...” gibi çeşitli adlarla anılan fetvâhanede (İpşirli, 1994b, 1/271; Koca, 1997, s. 134) görev yapan arzuhalci, “arzuhalî”, “arzuhalî-i fetvâ penâhî”, “arzuhalî-i hazret-i fetvâ penâhî”, "makam-ı fetva arzuhalcisi”, “bâb-ı fetvâ penâhî arzuhalcisi” ve “arzuhalî-i makam-ı meşihat-penâhî” olarak da isimlendirilirdi. Şeyhülislamığa sunulan arzuhaller üzerinde ilk işlemi arzuhalci yapıp, mektupçuya havale; mektupçu da gerekli arz tezkiresini hazırlayıp şeyhülislama takdim ederdi. Şeyhülislamın onay verdiği arz tezkiresi telhisî aracılığıyla mabeyne ya da sadarete gönderilirdi. Arzuhalci, 17 Recep 1271 (5 Nisan 1855) tarihinde şeyhülislam nezaretinde kaza kadılarının tayin ve tevcih işlerini yürütmek üzere kurulan Meclis-i İntihâb-ı Hükâmü’ş-şer’ in de tabii üyesiydi. (Yurdakul, 2008, s. 62-65) Nitekim Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi 1273-1283 (1857-1866) yılları arasında hem Meclis-i İntihâb-ı Hükâmü’ş-şer’ azalığı hem de Bâb-ı Fetvâ’da arzuhalci olarak memuriyette bulunmuştur.³¹

Meclisin aldığı kararların icrası şeyhülislamın olurlarına bağlıydı. Arzuhalci, Meclis tarafından alınan kararları şeyhülislama takdime tek yetkiliydi. Bu nedenle de kadılıklara ait tüm evrak arzuhalci odasına havale edilirdi. Arzuhalcilik hizmeti 1284 (1867) yılına kadar bir arzuhalci ile idare olunurken bu tarihten itibaren artan bürokrasi ve yazışmalar nedeniyle kendisine muavin-i evvel ve muâvin-i sani olmak üzere iki yardımcı atandı (Yurdakul, 2008, s. 190-196). Nitekim bu kapsamda Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi de bu tarihe kadar tek olarak görev yaptı. 1284 (1867) yılında da Devriye mevâlisinden Mehmed Selahaddin Efendi şeyhülislam arzuhalcisi oldu. Kendisine devriye müderrisi Ali Efendi muavin-i evveli, devriye müderrisi Hüseyin Nasreddin Efendi de muavin-i sânisini olarak yardımcı oldu (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, Sene 1284, s.62) .

Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi, 1291 (1874) senesinde de Meclis-i Tedkîkât-ı Şer’iyye³² âzâlığı/üyeliği yapmıştır (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, Sene 1291, s.74) . Yine aynı yıl içerisinde Bâb-ı Zabtiyye’de ceza davaları için kurulan İstanbul İstinaf Ceza Mahkemesi bünyesinde yer alan dairelerden biri olan Dîvân-ı Cinayet(Kenanoglu, 2007, s. 183-185) azası iken

³¹ bk, *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, sene 1273, s. 54; sene 1274, s. 57; sene 1275, s. 58; sene 1276, s. 57; sene 1277, s. 59; sene 1278, s. 59; sene 1279, s. 58; sene 1280, s. 58; sene 1281, s. 56; sene 1282, s. 48; sene 1283, s. 52. (Söz konusu salnâmelerde ‘İlmiye’ başlığı altındaki “me’ûrîn-i bâb-ı fetvâpenâhî ve sâire” başlığı altında *Arzuhâl-i hazret-i fetvâ penâhî Mehmed Hâlis Efendi Devriye/ Arzuhâl-i mevâlî devriyeden Hâlis Efendi* olarak adı geçmektedir.)

³² Osmanlı adliye teşkilâtında şer’iyye mahkemelerinden gelen dosyaları bir üst mahkeme (istinaf veya temyiz mahkemesi) olarak inceleyen bir yüksek yargı organı. (bk. M. Â. Aydın, 2003, s. 344)

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî müfettişliğine ta'yin olan İstanbulîzâde Emin Efendi'nin yerine, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâreti'nin yazılı talebi üzerine atanmıştır.³³

Görüldüğü üzere Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi Fetvahane'de yaklaşık 10 yıl arzuhalcilik görevini ifa etmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir onun "İlm-i fıkıh müntesiblerinden bir zat olduğunu ve fetva emini iken 1297 tarihinde Üsküdar'da vefât ettiğini ve Kısıklı'da Selami Ali Efendi kurbunda medfun bulunduğunu" belirtmektedir. (Bursalı Mehmed Tahir, 1333, 1/ 271) Ancak gerek Devlet Salnâmelerinde ve gerekse biyografi ve tabakat eserlerinde Mehmed Hâlis Efendi'nin fetva eminliği görevinde bulunduğu görülmemektedir.(Ayar, 2014, s. 198, dn.3.) Nitekim o göreve başladığı 1273/1855'te fetvahânedeki arzuhalcilik görevini ifa ettiğinde fetva eminliği vazifesini deruhte eden (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, sene 1283, s.51, 53) Bosnalı Mehmed Refik Efendi (ö.1288/1871) (Aruçi, 2003, s. 517; Ayar, 2014, s. 203-205) son olarak görev yaptığı 1283/1857 yılında da Filibeli Halil Fevzi Efendi (ö. 1301/1884)'dir (Ayar, 2014, s. 206-208; Koca, 1997a, s. 313) .

Bununla birlikte bazı kaynaklarda hangi yıllarda fetva eminliği yaptığı zikredilmeden doğrudan Çeşmîzâde'den fetva emini olarak bahsedilmektedir (Arslan, 2008, s. 136, dn.16; Bıyık, 2020, s. 41; Bursalı Mehmed Tahir, 1333, 1/271; S. Kaya, 2012, s. 84; Okur, 2020, s. 617, dn.15; Özen, 2005, s. 276) . Yine aynı şekilde çeşitli kaynaklardan derlenerek oluşturulan fetva eminleri ve vazife tarihlerinin yer aldığı, fetva eminlerinin göreve başlama ve ayrılış tarihlerini gösterir çizelgeyi içeren ilmî bir çalışmada da Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi'nin adı 'fetva eminleri' listesinde yer almaktadır. Söz konusu çizelgede Çeşmîzâde, Rebiulevvel 1283/Temmuz-Ağustos 1866 yılında Filibeli Halil Efendi'den boşalan fetvâ eminliği görevine getirilen, 1283-1286 (1866-1869) yıllarında fetva emini olarak görev yapan, bilahare 15 Receb 1294/26 Temmuz 1877'de şeyhülislam olarak atanan Amasyalı Kara Halil Efendi'den (ö. 1298/1880) (Ayar, 2014, s. 209-210; İpşirli, 2001, s. 361-362; Saylan & Zeybek, 2018, s. 468-480) sonra yer almaktadır. 1286 (1869) yılında Fetva emini olarak görev yaptığını gösterir bu tabloda kendisinden 2 yıl sonra göreve yine ikinci kez fetvâ emini olarak Kara Halil Efendi'nin geldiği ve şeyhülislam olduğu tarihe kadar bu görevini sürdürdüğü görülmektedir (Arslan, 2010, s. 255) .

Merhum M. Esat Kılıçer ise bir çalışmasında "Hulasatu'l-Ecvibe" adlı eserin Hasan Fehmi Efendi'nin (1210 -1298/1795-1880 M.) şeyhüslâmlığı zamanında (7 Muharrem 1285/30 Nisan 1868)- 2 Recep 1288 (17 Eylül 1871) fetva emini olan Çeşmîzâde Muhammed Hâlis Efendi tarafından tertip edildiğini belirtmektedir(Kılıçer, 1973, s. 87, dn. 6) .

³³ (*İrâde - Dahiliye (İ.DH.)*, 15 Muharrem 1291, s. 680/47384); *Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (A. MKT.MHM.)* 21 Muharrem 1291, s. 475/14. Ayrıca bk. "Basîret (1180) Dîvân-ı Cinayet Azâliği: Çeşmîzâde Mehmed Halis Efendi'ye...tevcihine dairdir [S.1180 (28 Muharrem 1291), sy. 1, st. 1]" den akt. Karaca, 2019, s. 221).

Ancak ne var ki ilgili döneme ait memur kadro cetvellerinin yer aldığı Devlet Salnâmeleri ile karşılaştırıldığında, fetvâ emini olarak Çeşmizâde'nin adına rastlanmamaktadır (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, sene 1286, s.68, sene 1287, s.70, sene: 1288, s.84. Ayrıca bk. (Ayar, 2014, s. 212) . Öyle ki söz konusu listede belirtilen yıllarda fetva emini olarak Çeşmizâde Mehmed Hâlis Efendi'nin değil, Trabzonlu Mehmed Said Efendi'nin (ö. 1304/1887) (Ayar, 2014, s. 212; Mehmed Süreyya, 1996, 3/49) görev yaptığı görülmektedir. Nitekim bu durumu ifade sadedinde 'Fetvâ Eminliği' üzerine çalışma yapan Talip Ayar da bunu teyiden "Her ne kadar Bursalı Mehmed Tahir Efendi, onun fetvâ eminliği yaptığını ifade etse de Devlet Salnâmeleri takip edildiğinde Mehmed Hâlis Efendi'nin fetva eminliği görevinde bulunduğu tespit edilememektedir."³⁴ demektedir. Ancak bütün bunlara rağmen Çeşmizâde'nin vefatına yakın kısa bir müddet de olsa fetva emini olarak görev yaptığı kuvvetle muhtemeldir. Bu ihtimali kuvvetlendiren bazı sebepler vardır ki birincisi; Çeşmizâde'nin kaleme aldığı "Hulâsatü'l-ecvibe" isimli eserinin bazı kütüphanelerde yer alan matbû nüshalarının kapağında Çeşmizâde Mehmed Hâlis Efendi, Fetva emini sıfatıyla anılmaktadır. Nitekim bu nüshalarda eserin müellifi olarak Çeşmizâde "*Sâhib-i eser sâbıkan Fetvâ Emini Çeşmizâde Mehmed Hâlis Efendi merhûm*" kaydıyla zikredilmektedir.³⁵

Bu ihtimali kuvvetlendiren ikinci bir husus ise; eserin yeniden neşrine yönelik teşebbüste bulunan torunu Mehmed Midhat Efendi'nin Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm baş kâtib muavini sıfatı ile sunduğu 10 Cemâziyelâhir sene 1322 /9 Ağustos 1320 tarihli dilekçesinde dedesini Fetva emini olarak takdim etmesidir.³⁶ Mehmed Midhat Efendi, eserin 2. kez neşrinde de eserin kaleme alınış gerekçesini belirttiği "ifâde-i mahsûsâ" başlıklı takdim yazısında da "Büyük pederim Çeşmizâde Mehmed Hâlis Efendi" diyerek dedesinden söz eder (Çeşmizâde, 1325, s. 2) .

Çeşmizâde Mehmed Hâlis Efendi'nin fetvâ emini olduğuna dair delillerden biri de kendisine ait kabir taşında onun "Fetva Emini" olduğunu belirtir ibaredir.³⁷

1.3. Eserleri

³⁴ Ayar, *Fetva Eminleri*, s. 108, dip not 3.

³⁵ Bk. Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe*, İstanbul: Rüşen Matbaası, 1325 (Süleymaniye Ktp., Sami Benli Koleksiyonu, nr. 609 ; Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler Basma Koleksiyonu, nr. BB0000023728; Konya Yusuf Ağa Ktp., nr. YB000004321)

³⁶ "Ma'rûz-ı dâ'î-i kemîneleridir ki Ceddim Fetvâ Emîni Çeşmizâde Mehmed Halis Efendi merhûmun Hulâsatü'l-ecvibe nâmındaki fetvâ-i sitte-i mu'tebereden mürekkeb ve müteşekkil fetvâ kitabının nusah-ı matbû'ası kalmadığı ve bu kere ba'zı mahalleri tayy eylediği cihetle tekrar tab' ve temsili hususunun kütüb-ü diniyye ve şer'iyye heyet-i âliyyesine emru havâlesıyla bir kıt'a ruhsatnâme i'tâsına müsâ'ade-i celile-i nezaret-penâhilerinin bî-dirîğ ve şâyân buyurulması bâbında emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 10 Cemâziyelâhir sene 1322 /9 Ağustos 1320

Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm baş kâtib muavini

el-Abdü'd-dâ'î" (Maarif Nezareti Mektubi kalemi (COA, MF.MKT, nr. 830/69, 1322.)

³⁷ "...irtihâl-i dâr-ı bekâ iden esbâk-ı Emînü'l-fetvâ-yı merhum ve mağfurun leh Çeşmizâde Muhammed Halis Efendi'nin ruhu için el-Fâtîha"

Kaynaklarda telif ettiği üç eserinden bahsedilmektedir. Bunlardan biri kendisine şöhret kazandıran *Hulâsatü'l-ecvibe* adlı fetva mecmuası, diğerleri de “*Nahv-i Arabî*” isimli gramer kitabı ile İslam miras hukukuna dair “*Ferâiz*” adlı kitaplarıdır. Şimdi bu eserleri kısaca tanıyalım:

1.3.1. Hulâsatü'l-ecvibe:

Osmanlı dönemi meşhur fetva kitaplarından *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Behcetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Netîcetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm* adlı eserler ile İbn Nüceym'in *el-Fetâvâ*'sında yer alan toplamda on bini aşan fetvaları kolayca bulmak için cetveli bir tarzda ele aldığı iki ciltlik matbu bir eserdir. (Bursalı Mehmed Tahir, 1333, 1/271) İnceleme konusu olması nedeniyle eserle ilgili daha geniş tahlil ve değerlendirmelere bilahare yer verilecektir.

1.3.2. Nahv-i Arabî:

Arapça nahiv bilgisi üzerine kaleme alınan eser Osmanlı mekteplerinde Arapça derslerinde okutulmak üzere telif edilmiştir. Eser; 1263/1847 ve 1299 yıllarında (Mekteb-i fûnûn-ı Harbiye-i Şahâne Matbaası) basılan 15 sayfalık bir risaledir (Baysal vd., 2010, s. 118).

1.3.3. Ferâiz

Kaynaklarda İslâm miras hukukuna (Ferâiz) ilişkin ancak günümüze intikal etmeyen bir eserinden daha söz edilmektedir (Bursalı Mehmed Tahir, 1333, 1/271).

Müellifin kaynaklarda adı geçen veya matbu olarak bulunan eserleri bunlardan ibarettir. Ancak bununla birlikte kendisine izafe edilen eserler arasında 56 sayfalık nahiv ilmine dair bir risale olan *Telhîsu'l-Hak* adlı eser yer almaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi, Tarık Gökmen Koleksiyonu, 00393-003 [Diğer risaleler] bölümünde 411991 Bibliyografik kayıt numarası ile mevcut olan bu eser, İstanbul'da 1312 yılında matbu olarak neşredilmiştir. (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1312.) Söz konusu eserin adı risâlede de görüldüğü üzere *Telhîsü'n-nahv*'dir. Eserin adı sehven *Telhîsu'l-Hak* olarak yazılmıştır. Eser aslında Mehmed Hâlis eş-Şirvanî'ye (ö. 1331/1912) (Maviş, 2003, s. 490) aittir. Nitekim yine aynı kütüphanedeki diğer kayıtlarda eserin Mehmed Hâlis eş-Şirvanî'ye ait olduğu görülmektedir. (SK, Serez, 03339-002; Celal Ökten, nr.460; Ali İhsan Yurt, nr. 00293-004 [Diğer risaleler])

1.4. Vefatı

Müellif, 1297/1879 yılında Üsküdar'da vefat etmiştir. Kısıklı'da Selâmi Ali Efendi yakınında medfundur. Kabir taşında şöyle yazmaktadır:

“Küllü men aleyhâ fân³⁸

³⁸ “Yeryüzünde bulunanların hepsi fânidir.” (Rahmân, 55/26)

İstanbul payelülerinden

Ve Meclis-i âTetkîkât-ı Şer'iyeye

'azâsından iken irtihâl-i dâr-ı bekâ iden esbâk-ı

Emînü'l-fetvâ-yı merhum ve mağfurun leh

Çeşmîzâde Muhammed Hâlis

Efendi'nin ruhu için el-Fâtîha

Sene 1297

Fi 12 Şevvâl 1297

Yevmü'l-Cum'a"

Kaynaklarda ilmî şahsiyetinden bahsedilirken teşrifata oldukça ihtimam ve titizlik gösterdiği de zikredilmektedir (Mehmed Süreyya, 1996, s. 2/589).

2. Hulâsatü'l-ecvibe Adlı Eseri

2.1. Eserin Genel Özellikleri

Eser, Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi tarafından Osmanlı ilim dünyasında "kütübü sitte-i mu'tebere-i mütedâvile" (çok kullanılan muteber altı kitap) olarak kabul edilen, XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyılları kapsayan 6 adet farklı fetva kitabının bir araya getirilmiş hâlidir.

Osmanlı döneminde çokça rağbet gören, çoğunluğu şeyhülislam fetvalarından derlenen bu mecmuaların Fetvâhâne tarafından muteber kabul edildiğine dair bir kabul bulunmaktadır. (Arslan, 2008, s. 136) Nitekim Çeşmîzâde Mehmed Hâlis de eserin mukaddimesinde "kütübü sitte-i mu'tebere-i mütedâvile" ifadesiyle "*Netîce, Ali Efendi, Behce, Abdurrahîm Efendi, İbn Nüceym, Feyziyye*"yi kastettiğini açıkça belirtmektedir. (s.2)

Ayrıca Mehmet Hâlis Efendi'nin eserinin tetkik edildiği ve matbaada basılmasında bir sakıncada görülmediğine dair 1322 (1904) tarihli bir belgede, bu eserde özetleri yapılan fetva mecmualarından bahsedilirken aynı şekilde "*Kütüb-i Fetâvâ-yı Sitte-i Mu'tebere*" ifadesi kullanılmıştır (Maarif Nezareti Mektubi kalemi (COA, MF.MKT, 1322), 830/69).

Meşihat-ı İslâmiyye Dairesi Fetvahânesi'nde memurluk yapmış olan son dönem hukukçularından Ali Himmet Berki (ö. 1976) de "*Mevcut fetva mecmualarından mülga Fetvâhâne ve İslam hukuk alimlerince en muteber olan Fetâvâ-yı Erba'a mecmualarıdır ki şunlardır: Ali Efendi, Behce, Feyziyye ve Netîcetü'l-fetâvâ*" demektedir (Berki, 1970, s. 424) .

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 حزيران / June / العدد: 7 / Issue / المجلد: 4 / Sayı / Cilt / Volume

Dolayısıyla bahse konu mecmuaların birçok nüshasının Fetvâhâne’de bulunması, hatta önemli bir bölümünün müsevvidler ve Fetvâ Emînlerince istinsah edilmiş olması ve vakıf kayıtlarında da bu mecmuaların daha ziyade müsevvidler tarafından kullanılması ve Fetvâhâne dışına çıkarılmaması şartının yer alması, ayrıca bu mecmualar ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmış olması da bu görüşü destekler niteliktedir (Arslan, 2008, s. 136) .

Görüldüğü üzere Çeşmîzâde Mehmed Hâlis’in 19. asrın ortalarında yazdığı *Hulâsatü’l-ecvibe* adlı eserinde özet halde sunduğu, referans niteliğindeki altı adet fetva mecmuasından üçü (Behcetü’l-fetâvâ, Fetâvâ-yı Abdurrahim, Netîcetü’l-fetâvâ) 18. asra, ikisi (Fetâvâ-yı Feyziye, Fetâvâ-yı Ali Efendi) de 17. asrın son çeyreğine aittir. Bu mecmualardan biri olan Fetâvâ-yı İbn Nüceym ise 16. yüzyıla aittir. Yine bu mecmualardan sadece Fetâvâ İbn Nüceym, Arapça olup diğerleri Osmanlı şeyhülislamalarına aittir ve Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Fetâvâ İbn Nüceym ise bir taşra müftüsü olan İbn Nüceym Zeynüddin b. İbrâhîm’e (ö. 970/1563) aittir. Söz konusu eser bilahare Osmanlı döneminde Türkçe’ye tercüme edilmiş,³⁹ soru cevap şeklindeki ilk Türkçe fetva mecmuası olma niteliğine haiz olmuştur (S. Kaya, 2013, s. 98, dn.70) .

Hulâsatü’l-ecvibe’de yer alan fetvaların mühim bir kısmı Nevzat Akaltun tarafından *Fetvalar Mecmuası* adı altında hazırlanan şu 3 ciltlik kitap çalışmasında sadeleştirilmiş olarak neşredilmiştir:

1. *İslam fikhî ve hukukuna ait 1099 fetva* (Ankara: Mevlâna Kitabevi, 1974);

2. *1392 Fetva- Fetvaların Özü: Hülasat-ül Ecvibe* (M. Sadık Aydın ile birlikte, Ankara: Elif Matbaacılık Sanayi, 1975, 1976);

3. *1071 Fetva* (Ankara: Mevlâna Kitabevi, 1976).

Yine Akaltun tarafından hazırlanan *İslam Hukuku’nda Nikah, Evlenme, Talak, Yemine Ait Sual-Cevap ve Fetvalar* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1970) adlı bir diğer çalışmada, diğer bazı kaynakların yanı sıra Hulâsatü’l-ecvibe’den de fetvalar nakledilmiştir (Özen, 2005, s. 276-277) .

2.2. Esere Takriz ve Mukaddime

Eserde, yayıncının baskı için bir önsöz/ sunuş niteliğindeki kısa “ifâde-i mahsûsa”sı⁴⁰, akabinde şeyhülislâmlardan Akşehirli Hasan Fehmi Efendi’nin (ö. 1298/1881)(Aykanat, 2018, s.

³⁹ Hasan Ref’et b. el-Hâc İbrahim Rüşdî el-İstanbulî tarafından yapılan tercüme İstanbul’da 1289/1871 yılında basılmıştır. (Özel, 1999, s. 237))

⁴⁰ “Vaktaki iş bu tertîb-kerde-i acizesi hazreti şeyhü’l-İslâm âli makâmi bâb-ı fetva menkuhan (?) inâyeti meliki’l-allâm, menba’ü ilm şehinşâh-ı bahru berr, devletlü semâhatlü Fehmi Efendi hazretleri fetâva emanetine ta’yin buyurdıklarından sonra nazar-ı iltifat-ı ârifânelerine sezâvâr oldukda “Hulâsatü’l-ecvibe” ismiyle müsemma buyurub müntesibîn-i şer’î âli olanların istinsaha râğbetleri mesmu’-ı âlileri oldukda ta’mîmen li’n-nefi tab’la neşrine sâdır olan sâdır olan emr u fermânlarına imtisâlen tab’ ve temsiline ibtidâr olundu.”

47-62; İpşirli & Çelebi, 1997, s. 320-322) Arapça manzum “takriz”i ve eser sahibinin kısa Türkçe meramından sonra serlevhalı bir giriş sayfası bulunmaktadır.

Bu giriş sayfasında çiçeklerden müteşekkil bir hilal simgesi içinde eserin adı, hemen altında ise dikdörtgen şeklindeki süslemenin tam ortasında kûfî bir “besmele” istifi bulunmaktadır. Akabinde Arapça olarak hamdele ve salvele, arkasından da uzunca bir Türkçe mukaddime yer almaktadır.

2.3. Eserin Yazılış Gayesi

Müellif eserin mukaddimesinde mezkûr altı kitabı bir araya getirerek hazırlamasının nedenini, öncelikle şehir ve kasabalarda İslam hukukunu icra hizmetiyle vazifeli kadı ve müftülerin işlerini daha da kolaylaştırıp emek ve zaman kayıplarını önlemek olduğunu belirtmiştir. Özellikle de ihtiyaç durumunda şer’î meseleleri tetkik edip ortaya çıkarmak gerektiğinde, aranan bir meseleyi bulmak için birçok kitaba müracaat edildiğini ve meseleler arasındaki ihtilafların çözümünde bir hayli vakit harcamak zorunda kaldığını belirtmiştir. Bu sebeple de şer’î meselelerin cevabına pratik olarak ulaşmayı sağlayacak sistematik mufassal bir eser ortaya konması gerektiğinden söz etmiştir. Böylelikle de 1271 (1854) yılında fetvahânedede arzuhalcilik vazifesini ifa ederken başladığı söz konusu eserini 1286 (1869) yılında tamamlamaya muvaffak olduğunu ifade etmiştir (Özen, 2005, s. 276-277) .

Eserin basımına katkı sağlayan torunu Giresun nâibliği vazifesinde bulunmuş kibâr-ı müderrisinden Çeşmîzade Mehmed Midhat Efendi ⁴¹, “İfâde-i mahsûsa” başlıklı sunuş yazısında, eserin niçin yazıldığı hakkında bilgi verir ve bu kapsamda özellikle eserin yeniden neşredilmesinin sebep ve gerekçelerini belirtir. Nitekim bu minvalde mükerrer fetvaların daha sistematik hale getirilmesi neticesi sağlanan kolaylıktan ötürü ehl-i ilim tarafından rağbet gören eserin matbu nüshasının da kalmaması sebebi ile yeniden gözden geçirilerek daha mükemmel hale getirilen eserin yeniden basımına lüzum olduğunu ifade eder.⁴²

2.4. Dil ve Üslûp Özellikleri

Bahsi geçen 6 adet fetva kitabındaki 25.350 civarındaki fetva ayıklanarak 1. ciltte 3.789 ve 2. ciltte 6.911 adet fetva olmak üzere toplamda 10.700 adet fetva özet olarak yer almaktadır.

⁴¹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, sene 1327/1911, sy. 66, s.880. Ayrıca Giresun Kazası Naibi Midhat Bey’in 24-01-1327 tarihli temdid-i memuriyeti istidasına (dilekçesi) dair bk. Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) 3493/261913)

⁴² “İfâde-i mahsûsa
“Büyük pederim Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi merhumun müntesibin-ilm ve hukuka suhûlet olmak üzere mükerrer fetvâları tayy ve ihrâc ile kütübü sitte-i mu’tebere-i mütedâvileden tertîb eyledikleri iş bu eser-i nefîsin nusah-ı matbû’ası kalmadığından rağbet-i umumiyeye mağrûren bu kere aynen daha mükemmel surette tab’ına teşebbüs olundu. Ve minallâhi ‘t-tevfik.
Gurre Recebi’l-mürecceb sene 1322
Giresun nâib-i sâbıkı Çeşmîzâde Midhat.” (Çeşmîzâde, 1325, s. 2)

Dili ve kullanılan üslûp açısından ele alındığında, fetva mecmualarının ekserisinde soruların genellikle oldukça uzun ve gayet teferruatlı, cevapların ise çok kısa ve tek kelimelik/cümlelik olduğu görülmektedir. Bilhassa soruların meseledeki bütün ayrıntılarının yer alacağı ve bu sorulara en kısa ve net ifadeyle cevap verilecek şekilde özenle tanzim edildiği de ayrıca göze çarpmaktadır. Fetva dilinin bu kadar teknik olmasında ve tekâmül etmesinde fetva eminliği kurumunun oturmuş olması oldukça etkilidir. Nitekim Osmanlı döneminde kaleme alınan ve farklı fetva eminlerince yazılan fetva metinlerinde, fikhî meseleler ve bunları düzenleyen hükümlerin konularına göre belli başlıklar altında toplandığı ve bu hükümlerde kullanılan ifadelerin bütünlüğü oldukça dikkat çekmektedir. Bunda, fetva kurumu bünyesinde tekemmül eden ilmî mirasın ve geleneğin etkili olduğu görülmektedir (Eser, 2020, s. 178) .

Nitekim Çeşmîzâde'nin eserinde, fetvalarda soru-cevap tarzında yer alan meselelerin gayet düzgün kalıplarla ifade edilmesi, lüzumsuz hiçbir detaya yer verilmemesi, şekil ve muhteva yönünden bir bütünlüğün sağlanması hususundaki titizliği de bunu açıkça göstermektedir. Şüphesiz bunda Çeşmîzâde'nin söz konusu fetva müessesesinde yer almasının etkili olduğu düşünülebilir.

Söz konusu fetvalarda da genellikle sade bir dil kullanılmıştır. Eserin üslup olarak dikkat çeken en önemli özelliği; fetvaların kendisinden aktarıldığı asıl eserlerdeki soru-cevap/istivap sistemine riayet edilmeden soru ile cevabın birleştirilerek özet halde tek bir hüküm cümlesi ile ifade edilmesidir.

Eserde kimi zaman esas kaynaklarda yer alan Arapça fetvaların özetlenerek Türkçe'ye tercüme edilip aktarıldığı görülmektedir. Mesela Behcetü'l-Fetâvâ'da mevcut mevlide dair bir Arapça fetva Çeşmîzâde tarafından Türkçe olarak muhtasar bir şekilde ifade edilmiştir:

Buna göre söz konusu fetva Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) Behcetü'l-fetâvâ adlı eserinde şöyle geçmektedir:

مسألة: ما قول شيخ الإسلام حلال مشكلات الأنام في عمل مولود نبينا محمد صلى الله تعالى عليه و سلم و هو اجتماع الناس في اليوم الثاني عشر من شهر ربيع الأول و رواية الواعظ الاخبار الواردة في مبدأ امره وما وقع في مولوده من الايات و قراءة القارى مولده الشريف و استبشار قدومه المنيف و اظهارهم الفرح و السرور و تعطير المعطرات و تناول الاشربة و الحلويات خاليا عن المنكرات الشرعية فهل هو ممدوح او مذموم؟

الجواب: الله اعلم عمل المولود الشريف على وجه المذكور ممدوح شرعا لاشتماله على المحاسن الكثيرة من تبجيل النبي و تعظيم قدومه و استبشار قدومه و اظهار محبته محمد صلى الله تعالى عليه و سلم و ارغام الشياطين و اهل الكفر و الطغيان والله العليم الحكيم و الصلوة و السلام على النبي الكريم.

“Mesele: Peygamberimiz Muhammed'in –(s.a.s) mevlidinde yapılan iş(ler) ile ilgili Şeyhülislâm'ın - hallâlû müşkilâtî'l- enâm/insanların problemlerini çözen- fikri nedir? O işler ki;

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 حزيران / June / Haziran / العدد : 7 / Issue / Sayı / المجلد : 4 / Cilt / Volume

Rebî'ül-evvel ayının 12. günü insanların bir araya gelip vâizin de mebd-i emrinde, vârid olan haberleri ve onun doğumunda olan mucizeleri anlatması, bir okuyucunun onun mevlid-i şerifini okuması, onun kutlu gelişiyile müjdelenilmesi, sevinç ve neşe gösterisinde bulunmaları, güzel kokular sürünmeleri, dinin yasakladığı şeylerden uzak durarak, tathıl yiyip içecek içmeleri, bütün bunlar övülen (memduh)şeylerden midir yoksa yerilen şeylerden (mezmum) midir?

el-Cevâb: -En iyisini Allah bilir.- Zikredilen şekliyle mevlid-i şerif ameliyesi, Nebî'nin yüceltilmesi, gelişinin ta'zimi, yine onun gelişiyile sevinilmesi, Muhammed'e – (s.a.s) sevgi gösterisinde bulunulması, şeytanların, ehl-i küfür ve tuğyan'ın zelil kılınması gibi birçok güzel işleri içerdiğinden dinen övülen bir şeydir. Allah ilim ve hikmet sahibidir. Salât-ü selâm Kerîm Nebî'nin üzerine olsun.” (Abdullah Efendi, 1266/1849, s. 551-552)

Bu mezkûr fetvâ *Hulâsatü'l-ecvibe*'de 'Kitâbü'l-Kerâhiyye ve'l-İstihân' başlığı altında şöyle ifade edilmiştir:

“*Yevm-i mevlûd-i Nebî aleyhi's- âselâm'da ânâs ictima' ve v â'iz mebdinde aḥbâr-ı vâride bey ân ve ba'dehû mevlid-i şerîfi kır âet ve n âs izh âr-ı ferhile ta'tîr-i mu'attır ât ve ten âvül-i eşribe ve ḥulviyy ât eylemek şer'an memdûḥdur.*” (Çeşmîzâde, 1325, s. 218)⁴³

2.5. Eserin Metodu

Çeşmîzâde tekrarları çıkararak özet hâlinde bir araya getirdiği bu eserinde söz konusu 6 fetva kitabı için sırasıyla şu rumuzları ⁴⁴kullanmaktadır:

1. Netîcetü'l-Fetâvâ (ن)
2. Fetâvâ-yı Ali Efendi (ع)
3. Behcetü'l-Fetâvâ (ب)
4. Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi (ح)
5. Fetâvâ-yı İbn Nüceym (ج),
6. Fetâvâ-yı Feyziyye (ف).

Bir tür fihrist olarak da değerlendirilebilecek olan ve 2 ciltten müteşekkil eserin 1. cildi 16, 2. Cildi de 30 olmak üzere toplam 46 bölümden (kitap) oluşmaktadır. Eser, Hanefî mezhebi fıkıh kitapları sistematığına göre tertip edilmiş ve konular tıpkı fıkıh kitaplarında mevcut tahâret, salât, zekât, savm, hac, nikâh, rıdâ, talak...şeklindeki sıralama ile verilmiştir. Bu itibarla eser, “Kitâbü't-tahâret” ile başlayıp “kitâbü'l-ferâiz” ile sona ermektedir. Ancak “kitâbü'l-ferâiz”den sonra, herhangi bir bölüm altına yerleştirelemeyen ve bağımsız bir başlık altına girecek kadar da geniş

⁴³ Ayrıca her iki fetva için bk. Tacetdin Bıyık, *Osmanlı Fetvalarında Mûsikî*, Ankara: TDV Yayınları, 2020, s.95-100.

⁴⁴ İslam hukuk literatüründe bir çeşit metin içi atıf gibi kullanılan rumuzlar için bk. İlyas Kaplan, “Hanefilerde Rumuz Geleneği ve Kullanılışı”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 47 (2022/1), 799-830.

olmayan fetvalar için kullanılan “mesâilü şettâ” yani muhtelif meseleler başlığı (Yaman & Çalış, 2013, s. 75) işlenmektedir (Çeşmîzâde, 1325, s. 234-235) .

Eserdeki bölüm başlıklarının tamamı Arapçadır. Fetvaların nakledildiği eserlerde yer alan fasıl, bâb ve diğer alt başlıklar bu eserde sayfa kenarlarında verilmiştir. Eserde fetvalar, daha çok talâk, nikâh, büyü, vakıf ve da’va bölümlerindedir. En az fetva ise, eşribe, sayd, zebâih ve sirkat bölümlerinde bulunmaktadır. İbadetlerle ilgili toplam fetva sayısı 633’tür.

Eserin dizaynı şu şekildedir:

Öncelikle asıl kaynaklarda soru-cevap tarzında olan meseleler burada düz ve tek bir cümle halinde ifade edilmiştir. Kolonlar ve sütunlardan müteşekkil sayfaların üst kısımlarında fetvaların alındığı kitapların kısa adları ve her bir kitabın altında, cetveller hâlinde, o kitaptan nakledilen meseleler/fetva özetleri yazılmıştır.

Eserde ilk sütun Netîcetü’l-fetâvâ’ya ayrılmıştır.(Köse, 2007, s. 26) Daha sonra sırasıyla Çatalcalı Ali Efendi’nin *el-Fetâvâ’sı*, Yenişehirli Abdullah Efendi’nin *Behcetü’l-fetâvâ’sı*, Menteşzâde Abdürrahim Efendi’nin *el-Fetâvâ’sı*, Zeynüddin İbn Nüceym ve Seyyid Feyzullah Efendi’nin *fetvaları* gelmektedir.

Kitapta bulunan bir meselenin, kendisinden alıntının yapıldığı fetva kitabında kaçınıcı mesele olduğuna işaret etmek üzere meselelerin üst kısımlarına rakamlar verilmiştir. Şayet mezkûr mesele; diğer fetva kitaplarında lafzen ya da manen aynıyla mevcutsa, tekrardan kaçınmak için o kitapların adları da yukarıda kitap isimlerinin yanında verdiğimiz rumuzlarla ve bu meselenin mezkûr fetva kitabının kaçınıcı meselesi olduğu da rakamla belirtilmiştir. Birbirine yakın tarzdaki fetvalar ya da kısmi lafız değişiklikleri nedeniyle farklılık arz eden fetvalar, bu hususlara kısa telmihler yapılarak, aynı kutuda zikredilmiştir. Ayrıca hemen her sayfada satırların kenarlarına fetvaların alakalı olduğu konu başlıkları da ilave edilmiştir (Özen, 2005, s. 277) .

Ayrıca soru zikredilmeden fikhî meseleler özetlenirken meselenin hükmü müspet olarak ifade edilecekse, “caizdir”, “sahihdir”, “be’s yoktur”, “mekruh değildir”, “kerahet yoktur” şeklinde, eğer hüküm menfi olarak belirtilecekse de; “caiz olmaz”, “mekruhtur”, “kerahet vardır”, “meşru değildir”, “makbûle olmaz”, “istima’ olunmaz” şeklinde ifade edilmiştir.

Çeşmîzâde’nin metodunu göstermesi açısından burada şu örneği verebiliriz:

Çeşmîzâde konulara göre “Kitab” şeklinde ele aldığı ve eserin başında iki sayfalık bir indeks olarak bunlara yer verdiği eserinde fetva literatüründe de geleneksel fıkıh bab ve fasıl başlıklarındaki gibi sistematik şekilde yer alan tasnifi (Arslan, 2008, s. 133; Özen, 2012, s. 342) esas alır ve buna göre eserini tanzim eder. Nitekim onun fetva kitaplarından özetleyip hazırladığı ve sütunlar halinde kaydettiği başlıklardan biri “Kitabu’s-Serîka” ‘dır. O bu başlık altında konuya

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 حزيران / June / العدد: 7 / Issue / المجلد: 4 / Sayı / Cilt / Volume

ilişkin meselelere yer verir ve bunu belli bir tasnife tabi tutar. Bu meyanda öncelikli olarak mezkûr 6 kitaptan önce Netîcetü'l-Fetâvâ'da zikredilen fetvaya yer verir, daha sonra sırasıyla, Fetâvâ-yı Ali Efendi, Behcetü'l-Fetâvâ, Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi, Fetâvâyı İbn Nüceym ve son olarak da Fetâvâ-yı Feyziyye 'de mevcut fetvaları özetler.

Nitekim bu bölümde yer verdiği meselelerden biri olarak mezkûr fetva kitaplarında soru-cevap şeklinde verilen meseleyi tek bir hüküm cümlesi ile ele alır. Meselâ Fetâvâ-yı Âli Efendi başlığının altında orada geçen fikhî bir meseleyi şöyle ifade etmektedir:

“Zeyd'in mekân-ı muhrezden nisâb-ı serika mal sirkat eylediği beyyine ile sabit olsa kat'ı yed lazım olur.” (Çeşmîzâde, 1325, s. 108)

Söz konusu ifade benzer şekilde Fetâvâ-yı Âli Efendi'de de geçmektedir:

“Zeyd, Amr'dan: 'Sen benim menzirimde mekân-ı muhrezimden şu makûle, şu kadar bin akçe kıymetli metaimi sirkat eyledin.' deyu dava itdikde Amr inkar eylese Zeyd, müddeâsını vech-i şer'i üzere isbat idicek Amr'ın elini kat' ittirmeğe kadir olur mu? el-Cevab: Olur.”

Çeşmîzâde söz konusu fetvanın Fetâvâ-yı Âli Efendi'de 'Kitabu's-Serika' başlığı altındaki fetvaların kaçınıcı meselesi olduğunu da sağ üst köşesine koyduğu rakamla belirtmiş ve meselenin 3. mesele olduğuna işaret etmiştir.

1. Ayrıca meselenin hemen altında da mezkûr diğer kitaplarda aynıyla veya benzeri ile yer alan fetâvâyâ ilgili kitapların rumuzu ve kaçınıcı meselesi olduğu belirtilerek temas edilmiştir. Bu örnekte de görüleceği üzere söz konusu meselenin Fetâvâ-yı Abdürrahim'de (ح) 2 ve 5., Fetâvâ-yı Feyziyye'de (ف) ise ilk 3 mesele olarak zikredildiğini belirtmiştir.

Buna göre ilgili fetva; Fetâvâ-yı Abdürrahim'de şu şekilde geçmektedir:

“Zeyd, Amr'dan, sen mekân-ı muhrezimden şu kadar makûle şu kadar bin akçe kıymetli metaimi serika etdin deyu dava ve Amr inkar eylese Zeyd müddeâsını vech-i şer'i üzere isbat idecek Amr'ın elini kat' ittirmeğe kadir olur mu? el-Cevab: Olur.”

“Zeyd, Amr'ın mekân-ı muhrezinden nisâb-ı serikaya baliğ olan malını, hufyeten ahz ve ihraç ettiği beyyine ile sabit olup ve şerait-i kat' mevcude olup şübhe-i dârie olmicak hâkimü's-şer' Zeyd'in saü elini mafsalından kat' ittirmrğr kadir olur mu? el-Cevab: olur.”

Fetâvâ-yı Feyziyye'de ise benzer şekilde ilgili fetva şu şekillerde yer almaktadır:

1. Zeyd Amr'dan 'Sen benim menzirimde olan mekân-ı muhrezimden şu makûle şu kadar bin akçe kıymetli metâımı serika eyledin' deyu dava ve Amr inkâr eylese Zeyd müddeâsını vech-i şer'i üzere isbat edince Amr'ın elini kat' ettirmeğe kadir olur mu? el-Cevab: Olur.

2. Zeyd Amr'dan 'Mekân-ı muhrezimden şu makûle şu kadar bin akçe kıymetli eşyayı serika eyledin' deyu dava ve Amr inkâr eylese Zeyd müddeâsını vech-i şer'î üzere isbat edince Amr'a kat'-ı yed lazım olur mu?

el-Cevab: Şerâit-i kat' mevcûde ise olur.

3. Zeyd Hind'den 'Sen benim mekân-ı muhrezimden kıymetleri nisâb-i serikaya baliğ şu kadar eşyayı serika eyledin' deyu dava ettikde Hind vech-i muharrer üzere serikayı ikrar edip rücu' etmese Hind'e kat'-ı yed lazım olur mu?

el-Cevab: Olur.

Görüldüğü üzere Çeşmîzâde tüm bu fetva kitaplarında soru-cevap şeklinde yer alan meseleyi tek bir hüküm cümlesi ile özetleyerek;

"Zeyd'in mekân-ı muhrezden nisab-ı serika mal sirkat eylediği beyyine ile sabit olsa kat'ı yed lazım olur." demektedir.

Şüphesiz İslam hukukunda hırsızlık suçunun oluşmasında; fâilin suç işleme kastının bulunması, çalınan malın bir başkasına ait olması, "hırz" altında (mahrûz) iken yani "bir şeyin korunduğu yerden" alınmış olması ve hukukî-malî bir değer (nisap) taşınması, bu malın gizlice alınması gibi şartlar aranmaktadır.⁴⁵

Osmanlı hukukçuları uygulamada Hanefî mezhebinin bu konudaki hükümlerini de olduğu gibi kabul ederek bir fiilin hırsızlık olarak nitelenebilmesi için çalmanın mutlaka hırz altında iken gerçekleşmiş olması ve çalınan malın koruma alanından dışarıya çıkarılması, belli bir değere (nisab miktarına) ulaşmış olması esasını savunmuştur. Bu şekilde fetvalara da yansıyan bu durum, suçun yargıya intikali ile beraber bütün unsurları gerçekleşmiş ve şüpheye yer vermeyen bir kesinlikle ispat edilmiş hırsızlık suçu için el kesme cezasının verileceğini ortaya koymaktadır.

Çeşmîzâde, kitap kitap diğer meseleleri de benzer şekilde ele almıştır. Eserin sonunda; mezkûr kitaplarda rutin yerleri dışında kaydedildiklerinden ötürü, hangi bölümlerde aranıp bulunacağı tam olarak bilinemeyen meseleleri ise, yeniden ele alıp asıl yerine işaret etmiş, yorum, açıklama, çizim ve matematiksel işlem yapmayı gerektiren meselelerin kuralını da daha kolay anlaşılabilir şekilde düzenlemiştir. Öyle ki eserde, hukukî işlemlerde kullanılacak altın ve gümüşün tedavüldeki paralarla karşılıkları (Çeşmîzâde, 1325, 2/231), eşyanın kıyemî ve mislî olanlarının tespiti (Çeşmîzâde, 1325, 2/231, 232), şartla fasid olup olmayan akitlerin beyânı gibi başlıklar (Çeşmîzâde, 1325, 2/232-233) altında da önemli bilgiler özetlenmiştir.

2.6. Eserin Nüshaları

⁴⁵ Hırsızlık suçunun unsurları için bk. Menekşe, 2022, s. 63-111.

Bursa İnebey Kütüphanesi'nde (nr. 3661, 158 varak) bir yazması bulunan eser Giresun Nâibi Çeşmîzâde Mehmed Midhat tarafından İstanbul'da 1289/1872 ve 1325/1907⁴⁶ tarihlerinde iki farklı baskı olarak yayımlanmıştır.⁴⁷

Eserin ikinci baskısı olan nüshada, iki cilt bir arada bulunmaktadır. Toplam 144 sayfadan oluşan ilk ciltte beş satır ve beş sütundan müteşekkil tablolar yer almaktadır. 2. cildi ise toplam 88 sayfadır. Kitâbü'l-büyû' ile başlayan bu bölümün son kısmında (s. 229-233) büyü' konusu ile ilgili birkaç meseleye ilişkin çeşitli resim, tablo, misal ve izahât bulunmaktadır.

2 cilt halindeki bu eserin başlarında basım tarihi olarak 1325/1907 tarihi yer almakla birlikte, sonunda basımın tamamlanma tarihi olarak "Rebiülâhir/ Nisan 1329/1911 sonları" verilmektedir.

Söz konusu eserin mükerrer baskısı yapılırken yeniden tetkik edildiği görülmektedir. Zira XIX. Yüzyılda Osmanlı döneminde çıkarılan matbaa nizamnâmeleri ile te'lif hakları tanzim edilmiş, Maarif Nezareti'nden resmî ruhsat alınmadan hiçbir kitabın neşredilemeyeceği hükmü getirilmişti. (Birinci, 2006, s. 297, 299) Nitekim bu kapsamda da mezkûr eser, Maarif Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Encümen-i Teftiş ve Muayene bünyesinde yer alan Kütüb-i Diniye ve Şer'iyeye Tetkik Heyeti'nin tetkikine⁴⁸ münderecâtının edyân, ahlâk ve âdâb ve siyasî açısından mahzurlu olup olmadığı cihetiyle sunulmuş ve ilgili kurumun mütalâası neticesinde neşri için karar verilmiştir.⁴⁹

2.7. Tesiri ve Etkisi

Mecmualar şeklinde derlenen Osmanlı dönemi fetvaları, eğitim ve öğretim amacıyla medreselerde okutulan hukuk doktrini eserlerinin yanı sıra muhakeme sürecinde kadıların bilgi ve yürürlük kaynağını da oluşturmuştur. Dolayısıyla özellikle kaza ve iftâ sürecinde aktif rol alan müftü ve kadılar için fetva mecmuaları pratik bir öneme sahip olmuştur (M. A. Aydın, 2020, s. 271) Fetva mecmualarının bir kısmı matbu birçoğu da mahtût yani yazma olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

"Fetvâ mecmuaları; döneminin ve bulunduğu coğrafyanın dinî/hukukî özelliğini yansıtan birer ayna ve sonraki dönemler için somut veriler sunan değerli birer vesikadır."

⁴⁶ Eserin baş tarafında 1325 olarak verilen tarih son taraftaki kayıta 1329 olarak verilmektedir. Kanaatimizce ilk tarih Rûmî takvime göre, ikincisi ise Hicrî takvime göre verilmiş olmalıdır.

⁴⁷ İstanbul: Bosnevî Hacı Muharrem Ef. Mat., 1289/1872, 264 s.; İstanbul: Ruşen Matbaası; -Uhuvvat Matbaası-Matbaa-i Amidi, 1325/1907, 1c.'de 1-2 c. (144, 235 s.)

⁴⁸ Vazifesi, "bâ-istida tab ve neşrine ruhsat talep olunarak usûlen havale olunan kütüb-i diniye ve şer'iyeyi derece-i ulâda mütalâa ve tetkik" etmektedir. (bk. Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye-1321, s. 26 ve 33-34; Salnâme-1324, s. 522; 1326, s.528.)

⁴⁹ "... münderecâtı mahzûrdan salim olduğu Kütüb-i Diniye ve Şer'iyeye Tetkik Heyeti'nin bâlâdaki derkanarında beyan olunan Hulâsatü'l-ecvibe" nâm eserin evvel emirde ber müceb ifâde-i makam-ı mrşihat-penâhiye irsâli kararlaştırıldı" (COA, MF.MKT, nr. 830/69, 1322.)

"Fetvâ kitapları; geçmişin ilim mirasını ve tecrübesini günümüze taşıyan değerli birer hazine ve kadîm bir hafızadır." (Salman, 2021, s. 123)

Bu itibarla söz konusu eser, hukukun her alanına ilişkin içerdiği fetvalarıyla Osmanlı Devleti'nin dinî, hukukî, içtimaî ve iktisadî yapısını yakından tanımak isteyenler için zengin ve önemli bir kaynak niteliğindedir.

Nitekim eser kendisinden sonra telif edilen birçok fetva ve fûrû fıkıh kitabının yanı sıra başta Mecelle olmak üzere pek çok esere kaynaklık etmiştir. Öyle ki eser Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1971) İslâm hukukuna dair ilk ve en geniş telif Türkçe fıkıh eseri olan *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kamûsu*'nun da önemli müracaat kaynakları arasında yer almaktadır (Bilmen, 1985, s. 8/266; Özdirek, 2016, s. 139-140).

Eser ayrıca Fetvahâne bünyesinde kendisinden sonra hazırlanan çeşitli fetva mecmualarına da kaynaklık teşkil etmiştir. Öyle ki Ürgüp'lü Mustafa Hayri Efendinin (ö. 1921) şeyhülislamlığı ve Küçük Ali Haydar Efendi'nin (ö. 1935) fetva eminliği zamanında 30 Şaban 1332 (24 Temmuz 1914) tarihli "*heyet-i iftâiyyesi hakkındaki nizamname*" ile Fetvahâne'nin Fetva Odasında kurulan Telif-i Mesâil Şubesi'nce bir taraftan aile hukukuyla ilgili çalışmalar sürdürülmüş, bir taraftan da Osmanlı Devleti içerisinde o zamana kadar verilen matbu ve yazma bütün fetvaları "Muhîtu'l-Fetâvâ" adıyla bir araya getirme düşüncesi ile çeşitli fetva mecmuaları ve layihalar neşredilmişti. İşte bu minvalde hazırlanan Ahvâl-i Şahsiyye ve "Muhîtu'l-Fetâvâ" çalışmalarında Çeşmîzâde'nin bu eserine atıflar yapılmıştır (Bk. Demirci, 2002, s. 66, 68, 92, 102, 104,110,112) .

Mecelle şârihlerinden Mesud Efendi'nin (ö.1894) kaleme aldığı Mecelle maddelerinin dayandığı fikhî kaynakları içeren *Mirât-ı Mecelle* adlı eserde özellikle *Hulâsatü'l-ecvibe*'yi oluşturan fetva kitapları, Mecelle adına referans verilen kaynaklar arasında zikredilmiştir(Yıldız & Nacar, 2012, s. 90, 97, 99) .

İslam ve Osmanlı hukuku alanındaki çalışmalarıyla tanınan Alman şarkiyatçı Hilmar Krüger'in(ö. 2020), XVII-XIX. asır Osmanlı şeyhülislamlarının milletlerarası hukuka yönelik verdikleri fetvalar üzerine kaleme aldığı *Fetwa und Siyar* adlı çalışmasında da başta bu eser olmak üzere *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, *Netîcetü'l-fetâvâ*, *Mecmûâ-i Cedîde* isimli mecmualar ile *Meşrepzâde Ârif Efendi* (ö. 1275/1858)'nin *Fetâvâ-yı Câmi'u'l- icâreteyn* adlı eserinden alıntılar yaptığı görülür (Krüger, 1978, s. 81) .

Özellikle eserin, bünyesinde yer alan ve kendilerinden özetler sunduğu fetva kitaplarının tanınmasında önemli rolü olmuştur. Nitekim söz konusu eserler üzerine yapılan ilmî çalışmalar,

Osmanlı döneminde muteber kabul edilen bu fetva kitaplarının aradan geçen zamana rağmen önemini koruduğunu, asırlar sonrasına uzanan bir etki bıraktığını ortaya koymaktadır.⁵⁰

Sonuç

Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi, Osmanlı Devleti'nde hem idari mekanizmanın hem de toplumun fetva taleplerini karşılamaya ilişkin ihdas edilen, zamanla fetva bürokrasisinin odak noktası hâline gelen Meşihat Makamı'na bağlı Fetva Eminliği'nde çalışmıştır, hatta Fetva emini olarak görev yapmıştır. Her ne kadar Devlet Salnâmeleri ile biyografi ve tabakat eserlerinde Mehmed Hâlis Efendi'nin fetva eminliği görevini ifa ettiğine dair kayıt olmasa da onun fetva emini olarak görev yaptığına ilişkin bazı kanıtlar bulunmaktadır. Nitekim bu kapsamda bizzat kaleme aldığı "Hulâsatü'l-ecvibe" isimli eserinin bazı kütüphanelerde yer alan matbû nüshalarının kapağında Fetva emini sıfatıyla anılması, torunu Mehmed Midhat Efendi'nin eserin yeniden neşrine yönelik meşihat makamına sunduğu dilekçesinde dedesini Fetva emini olarak takdim etmesi, kendisine ait kabir taşında "Fetva Emini" olduğunu belirtir ibarenin yer alması bu kanıtlardandır.

Çeşmîzâde'nin kaleme aldığı *Hulâsatü'l-ecvibe* adlı eser, Osmanlı döneminde fetva kitapları arasında "Kütüb-i sitte-i mu'tebere-i mütedâvile" (çok kullanılan muteber altı kitap) diye anılan 6 meşhur fetva kitabı olan ve çokça rağbet gören, çoğunluğu da şeyhülislam fetvalarından oluşan Fetâvâ-yı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, Behcetü'l-fetâvâ, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, Netîcetü'l-fetâvâ ve İbn Nüceym'in el-Fetâvâ'sının tekrarları çıkarılmak suretiyle muhtasar ve sütunlar halinde derlenerek hazırlanmıştır. Adı geçen fetva kitaplarında soru-cevap şeklinde verilen meseleler tek bir hüküm cümlesi ve sade bir üslupla ele alınmıştır. Ayrıca hukukun her alanına ilişkin fetvalarla Osmanlı Devleti'nin dinî, hukukî, içtimaî ve iktisadî yapısını tanıma açısından önemli bilgiler içermesi de esere ayrı bir zenginlik katmıştır.

Fetvaların müşahhas olaylar için verilen dinî-hukukî çözümler olduğu nazar-ı dikkate alındığında, bunların mecmualarda bir araya getirilmesi hem tarihî bir belge hüviyeti taşımakta, hem de bilahare fetva makamında olan müftüler yahut açılan davalarda nihai hükmü verecek olan kadılar için örnek bir başvuru kitabı olması nedeniyle de pratik fayda sağlamaktadır.

Bu itibarla Çeşmîzâde'nin kaleme aldığı bu eser de kendi döneminde olduğu kadar kendisinden sonraki dönemlerde de müracaat edilen temel kaynaklardan biri olmuştur. Şüphesiz

50 Örnek olarak bk. Rahime Altaş, *Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Fetavâ-yı Feyziyye İsimli Eserinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv. İslâm Hukuku Bilim Dalı, 2004; Hayri Ergin, 18. yy. *Fetvâlarına Göre Osmanlı'da Günlük Hayat (Behcetü'l-Fetâvâ Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniv. (Hitit Üniv.) Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı 2006; Perihan Özdemir, *Fetâvâ-yı Abdurrahim'deki Nikah ile İlgili Fetvâların Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniv., İslâm Hukuku Bilim Dalı 2019; Esra Kılavuz Eser, *17. Yüzyıl Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin (1631-1692) Fetâvâ'sı Işığında Fıkıh Düşüncesi*, Doktora Tezi, Marmara Üniv., İslam Hukuku Bilim Dalı, 2020.

bunda eserde yer alan fetvaların kadıların, müftülerin ve müderrislerin kolay bir şekilde kullanabilecekleri detaylı bir sistematikle derlenmesinin önemli bir etkisi vardır. Öyle ki mezkûr fetva mecmuasına ait yazma ve matbu nüshaların buldukları kütüphanelerdeki çeşitlilik de onun Anadolu coğrafyası başta olmak üzere Osmanlı devletinin egemenliği altında bulunan birçok bölgeye ulaştığını göstermektedir. Hem zaman düzleminde hem coğrafya olarak geniş bir alana yayılmış olması ve ayrıca matbaada neşredilerek büyük kitlelere ulaşması dikkate alındığında, eserin Osmanlı hukukunda genel kabul gördüğü ve yaygın bir kullanıma sahip olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) (1327), 3493/261913.

Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî (A. DVN.) (1268), 76/87

Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî (A. DVN.) (1278), 169/75.

Dâhiliye Sicill-i Ahvâl İdâresi Defteri (DH.SAİDd). (1248), 2/236.

İrâde – Dahiliye (İ.DH.) (1291). 680/47384.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (COA, MF.MKT) (1322), 830/69

Diğer Kaynaklar

Abdullah Efendi. (1266). *Behcetü'l-fetâvâ maa'n-nukûl*. Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire.

Akgündüz, A. (1994). Ebüssuûd Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10:365-371. TDV Yayınları.

Akgündüz, A. (1995a). Fetâvâ-yı Ankaravî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12: 438-439. TDV Yayınları.

Akgündüz, A. (1995b). Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12: 441-443. TDV Yayınları.

Akgündüz, S. N. (2017). *Hayreddin er-Remlî'nin Fetvaları -el-Fetâva'l-Hayriyye'nin Biçim ve İçerik İncelemesi*. Fecr Yayınları.

Arslan, E. (2008). Osmanlı Dönemi Nukûllü Fetvâ Mecmuaları. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 5, 131-153.

- Arslan, E. (2010). *Nukûllü Fetvâ Mecmûaları ve Mehmed Fıkhî'nin el-Ecvibetü'l-Kâni'a Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri* [Doktora Tezi]. Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enst., İslam Hukuku Bilim Dalı.
- Aruçi, M. (2003). Mehmed Refik Efendi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 28, ss. 517-518). TDV Yayınları.
- Aslan, N. (2018). İslâm-Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva-Kazâ Münasebeti. S. Kaya, Y. Uğur, & M. Demiray (Ed.), *Osmanlı Hukukunda Fetva* (s. 227-242). Klasik Yayınları.
- Atar, F. (1995). Fetva. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 486-496. TDV Yayınları.
- Ayar, T. (2014). *Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği (1826-1922)*. DİB Yayınları.
- Aydın, B. (2000). Meşihat Arşivi'nde Şeyhülislamlık Merkez Kalemlerine Ait Bazı Defterler. *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, 2, 113-122.
- Aydın, B., & Yurdakul, İ. (2015). Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defterleri. *Din ve Hayat Dergisi*, 24, 100-107.
- Aydın, M. Â. (2003). Mahkeme (Osmanlı Devleti'nde Mahkeme). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27: 341-344). TDV Yayınları.
- Aydın, M. A. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Aydın, M. A. (2020). *Osmanlı Hukuku-Devlet-i Aliyye'nin Temeli*. TDV İSAM Yayınları.
- Aykanat, M. (2018). Bir Osmanlı Hukuk Adamı İlginli Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26(1), 47-62.
- Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)* (Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)). (1327). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.
- Bâb-ı Asafi Divân-ı Hümayun Kalemi (A. DVN.)* (Bâb-ı Asafi Divân-ı Hümayun Kalemi (A. DVN.)). (1268). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.
- Bâb-ı Asafi Divân-ı Hümayun Kalemi (A. DVN.)* (Bâb-ı Asafi Divân-ı Hümayun Kalemi (A. DVN.)). (1278). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.
- Bağdatlı İsmail Paşa. (1972). *İzahü'l-meknun fi zeyl-i ala Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. MEB Yayınları.
- Baysal, J., Keseroğlu, H. S., & Mengülerek, İ. (2010). *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar, 1729-1875: Kitapların Tam Listesi ile*. Hiperlink.

- Berki, A. H. (1970). Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı. *Diyanet Dergisi*, 9 (102-103), 423-427.
- Bıyık, T. (2020). *Osmanlı Fetvalarında Mûsikî*. TDV Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (1985). *Hukukî İslâmiyye ve İstılâhatı Fıkhiyye Kamusu* (1-8). Bilmen Yayınevi.
- Birinci, A. (2006). Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, [Yeni Türk Edebiyatı Tarihi I Sayısı], 4(7), 291-349.
- Bursalı Mehmed Tahir. (1333). *Osmanlı Müellifleri* (1-2). Matbaa-i âmire.
- Çeşmîzâde, M. H. E. (1325). *Hulâsatü'l-ecvibe*. Ruşen Matbaası.
- Demirci, İ. (2002). *Osmanlı Meşihat Makamına Bağlı Telif-İ Mesâil Şubesinin Kuruluşu ve İslam Hukuku Alanında Yaptığı Çalışmalar* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi İslam Hukuku Bilim Dalı.
- Ekinci, E. B. (2016). *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*. Arı Sanat Yayınları.
- Erol, A. (2018). Osmanlı Türkçesi ile Yazılmış Fetvaların Fıkıh İlmine Kaynaklığı. *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 3(5), 49-70.
- Ertan, V. (1990). Osmanlı Devleti'nde İlmiye Sınıfının Rütbe ve Payeleri. *Diyanet İlmi Dergi*, 26(4), 105-111.
- Eser, E. K. (2020). 17. Yüzyıl Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları Üzerine Bazı Mülâhazalar. *Usûl: İslam Araştırmaları*, 34, 159-190.
- Fodor, P. (2011). Telhis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40: 402-404. TDV Yayınları.
- Görgülü, Ü. (2021). Din İşleri Yüksek Kurulunun Tıbbi Konulardaki Fetvalarına İlişkin Metodolojik Bir Değerlendirme. İçinde İ. Karaman, H. Ertin, & M. Bedir (Ed.), *Fıkıh ve Biyoetik İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 2* (ss. 181-195). İsar Yayınları.
- Güldöşüren, A. (2004). *19. Yy'ın İlk Yarısında Tarîk Defterlerine Göre İlmiye Ricâli, 1.Cilt* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniv. SBE., İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı.
- Güldöşüren, A. (2018). Osmanlı Ulemâsı ve İlmiye Teşkilatı İçin Önemli Bir Kaynak: Tarik Defterleri. *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 34, 125-129.
- Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı -X: Menkul Kıymetler Borsası ve İslamî Açından Değerlendirilmesi: 14-15 Mart 2019, İstanbul. (2020). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- İpşirli, M. (1988a). Abdullah Efendi, Yenişehirli. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1: 100-101. TDV Yayınları.

- İpşirli, M. (1988b). Abdürrahim Efendi, Menteshâde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1: 289-290. TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (1993a). Çatalcalı Ali Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8:234-235. TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (1993b). İnsan Hakları ve Sosyal Hayat Açısından Osmanlı Fetvaları. *Tarih Boyunca Türkler'de İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)* (2/103-118). Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- İpşirli, M. (1994a). Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10: 37). TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (1994b). Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (C. 1, ss. 139-277). IRCICA.
- İpşirli, M. (2001). Kara Halil Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 361-362. TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (2003a). Mahreç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27: 387-388. TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (2003b). Medrese (Osmanlı Dönemi). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:327-333. TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (2005). Mink ârizâde Yahyâ Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30:114-115. TDV Yayınları.
- İpşirli, M., & Çelebi, İ. (1997). Hasan Fehmi Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16: 320-322). TDV Yayınları.
- İpşirli, M., & Kaya, E. S. (2006). Mustafa Efendi, Bâlîzâde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31:294-295. TDV Yayınları.
- Kallek, C. (1995a). Fetâvâ-yı Abdürrahîm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12:437. TDV Yayınları.
- Kallek, C. (1995b). Fetâvâ-yı Ali Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12: 438. TDV Yayınları.
- Karaaslan, M. A., & Bakırcı, N. (2023). *17. Yüzyıl Osmanlı'sında Siyasî, İktisadî, Sosyal, Hukûkî Hayat ve Şeyhülislam Balizade Mustafa Efendi'nin Fetvaları*. Kitap Dünyası Yayınları.
- Karaca, M. (2019). *Tanzimat Dönemi İstanbul Gazetelerinden Basiret Gazetesi 1874 (Değerlendirme-İndeks)* [Yüksek Lisans Tezi]. Kırklareli Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı.

- Kâtip Çelebi. (1971). *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (1-2). MEB Yayınları.
- Kaya, B. A. (2013). Yahyâ Efendi, Zekeriyâyâde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 245-246. TDV Yayınları.
- Kaya, S. (2012). "Vekalet Akdine Dair Bir Tartışma Bağlamında Osmanlı Döneminde Fetvanın Müftâ-Bih Hale Geliş Süreci. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 20, 71-86.
- Kaya, S. (2013). Osmanlı Fetvası Üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11(11), 79-125.
- Kenanoğlu, M. M. (2007). Nizâmiye Mahkemeleri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 185-188. TDV Yayınları.
- Kılıçer, M. E. (1973). Kemâlpaşazade'nin Âile Hukuku ile İlgili Bazı Fetvaları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 83-95.
- Koca, F. (1995a). El-Fetâva'l-Velvâliciyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12: 448-449. TDV Yayınları.
- Koca, F. (1995b). El-Fetâva't-Tatarhâniyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12: 446-447. TDV Yayınları.
- Koca, F. (1997a). Halil Fevzi Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15: 313. TDV Yayınları.
- Koca, F. (1997b). Osmanlılarda Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne. *İLAM Araştırma Dergisi*, 2(1), 133-152.
- Koç, İ. (2022). *Şeyhülislamlığa Ait Üç Numaralı Telhis Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (vr.96-192) [Yüksek Lisans Tezi]. Bilecik Şeyh Edebali Üniv. Tarih Anabilim Dalı.
- Koç, M. (2017). Yürürlük (Mahkeme Kararları) Örneklerinden Hareketle Osmanlı Ceza Hukukundaki Fetva-Kazâ İlişisine Bakış. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 30, 117-138.
- Komasyon. (2020). *Aile "Sıkça Sorulan Sorular"*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Köse, S. (2007). Netîcetü'l-Fetâvâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33:26-27. TDV Yayınları.
- Krüger, H. (1978). *Fetwa und siyar: Zur international-rechtlichen gutachtenprax is der Osmanischen Şeyh ül-Islam vom 17. Bis 19. Jahrhundert unter besonderer berücksichtigung des "Behcet ül-Fetava"*. Otto Harrassowitz.

- Kütükoğlu, B. (1993). Çeşmîzâde Mustafa Reşid. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8: 289-290. TDV Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (2001). İzmir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23:515-524. TDV Yayınları.
- Maviş, H. (2003). Mehmed Hâlis Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:490. TDV Yayınları.
- Mehmed Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmanî* (1-6). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Menekşe, Ö. (2022). *İslam Hukukunda Hırsızlık Suçu ve Cezası*. İlahiyat Yayınları.
- Müstakimzâde, S. S. E. (1210). *Mecelletü'n-Nisâb fi'n-Neseb ve'l-Künâ ve'l-Elkâb* (Halet Efendi Bölümü) [Yaza].
- Okur, K. H. (2020). Fetva Mecmualarına Göre Tanzimat Öncesi Dönem Aile Yapısı Hakkında Bazı Tespitler. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 607-646.
- Öğüt, S. (1995). Fetâvâ-yı Feyziyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12: 443. TDV Yayınları.
- Özcan, T. (2003). Mehmed Emin Efendi, Ankaravî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28: 461-462. TDV Yayınları.
- Özcan, T. (2006). Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]*, 14, 103-121.
- Özdirek, R. (2016). Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları). *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 19-20, 117-144.
- Özel, A. (1989). El-Âlemgîriyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2:365-366. TDV Yayınları.
- Özel, A. (1992a). Behcetü'l-Fetâvâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5:346. TDV Yayınları.
- Özel, A. (1992b). Bezzâzî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6:113-114. TDV Yayınları.
- Özel, A. (1999). İbn Nüceym, Zeynüddin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20: 236-237. TDV Yayınları.
- Özel, A. (2001). Kâdîhan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24:121-123. TDV Yayınları.
- Özen, Ş. (2005). Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi [Türk Hukuk Tarihi Sayısı]*, 3(5), 249-378.

- Özen, Ş. (2012). Genel Özellikleri Açısından Osmanlı Fetva Mecmûaları. H. Aynur & v. dğr. (Ed.), *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı* (s. 325-360). Turkuaz Yayıncılık.
- Özeren, B. (1970). *Çeşmizâde Ailesi* (Tarih Seminer Kitaplığı) [Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
- Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (1-3). Milli Eğitim Basımevi.
- Pekcan, A. (2007). Remlî, Hayreddin b. Ahmed. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34: 563-564). TDV Yayınları.
- Salman, Y. (2021). Muhammed Emin Er'in Fetvâ Usûl ve Âdâbı Hakkındaki Görüşleri. C. Acar & A. Yılmaz (Ed.), *Mehmed Emin Er ve İlmi Şahsiyeti* (s. 121-146). İlahiyat Yayınları.
- Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Sene: 1266-1294.*
- Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye, Sene: 1321-1327.*
- Salnâme-i Vilayet-i Aydın [İzmir Vilayet Salnâmesi]. (1296). İzmir Aydın Vilayeti Matbaası.*
- Saylan, K., & Zeybek, H. İ. (2018). *Şeyhülislam Kara Halil Efendinin Hayatına Dair Bazı Tespitler (1804-1880)*. 1, 468-480.
- Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları*. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Şahin, M. (2000). *İslâm Hukukunda Fetva ve Osmanlılar Dönemi Fetva Mecmûaları* [Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi, İslâm Hukuku Bilim Dalı.
- Şeyhî, M. E. (2018). *Vekayi'u'l-Fuzala: Şeyhi'nin Şaka'ik zeyli (inceleme-tenkitli metin-dizin)* (D. Örs, Ed.; 1-4). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Unan, F. (2004). Mevleviyet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29: 467-468. TDV Yayınları.
- Uşşâkizâde, İ. H. E. (2017). *Zeyl-i Şaka'ik: Uşşakizade'nin Şaka'ik zeyli (inceleme-metin)* (D. Örs, Ed.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*. TTK. Yayınları.
- Yakut, E. (1996). Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin "Fetavâ-yı Ali Efendi" Adlı Fetvâ Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması. *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 7, 287-318.
- Yaman, A., & Çalış, H. (2013). *İslâm Hukukuna Giriş*. İFAV Yayınları.
- Yayla, M. (1995a). Fetâvâ-yı Minkârîzâde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12: 444-445. TDV Yayınları.

- Yayla, M. (1995b). Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12: 449-450. TDV Yayınları.
- Yıldız, K., & Nacar, T. (2012). Mir'ât-ı Mecelle'de Belirtilen Mecelle Kaynakları. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 20, 87-105.
- Yurdakul, İ. (2008). *Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*. İletişim Yayınları.
- Yurdakul, İ. (2019). Mekteb-i Nüvvâb. *TDV İslam Ansiklopedisi: C. Ek-2* : 240-241. TDV Yayınları.